

بازتاب جنسیت در سبک گفتار زنانه و مردانه از منظر رابین لیکاف

(مورد پژوهی خطبه امام سجاد و حضرت زینب علیها السلام در کوفه)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۴/۱۸

فاطمه رحمان پور نصیر محله^۱
نرگس انصاری^۲

چکیده

زبان از عناصر بنیادی در سبک‌شناسی است و از جمله مباحث مهم در بررسی زبان، توجه به جنسیت و ارتباط و تناسب آن با زبان متن ادبی است. برخی از پژوهش‌گران معتقد به وجود تمایز بین زبان مردانه و زنانه هستند. رابین لیکاف به عنوان نخستین نظریه‌پرداز حوزه زبان‌شناسی جنسیت دیدگاه‌های خود را درباره الگوی گفتار زنانه در گفتمان مطرح کرده است. از منظری تمایز بین زبان زنانه و مردانه بیشتر در گفتار نمود می‌یابد تا در نوشتار. لیکاف چهارده مشخصه کلی را در تمایز گفتار زنانه از مردانه ذکر می‌کند. شاخصه‌های چهارده‌گانه وی تحت سه عنوان نشانه‌های واژگانی، واجی و آوایی و ویژگی‌های نحوی قابل دسته‌بندی است. در این نوشتار خطبه امام سجاد و خطبه حضرت زینب علیها السلام در کوفه به واسطه تشابه موضوعی و موقعیتی (مکان و مخاطب)، گزینش و براساس نظریه لیکاف با روش توصیفی - تحلیلی و با ارائه جداول و نمودارها مورد مقایسه قرار گرفته است. مقایسه دو خطبه تمایز برجسته و معناداری را میان آن دو نشان نداد و لذا نتوانست نظریه لیکاف را به طور کامل اثبات کند؛ حتی در برخی از موارد، یک نوع تضاد زبانی میان نظریه لیکاف و متن خطبه‌ها مشاهده شد؛ از جمله کاربرد دشواژه‌ها یا عبارات پرسشی و... با این همه، مقایسه مذکور تا حدی

۱. کارشناس ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین (نویسنده مسئول)

(f.rahmanpoor94@gmail.com)

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین (narjes_ansari@yahoo.com)

توانست تطابق نسبی دیدگاه لیکاف با مولفه‌های زبانی این دو خطبه را نشان دهد. نتایج نشان داد که کاربست مناسب عناصر آواساز در سطح آوایی خطبه‌ها، در هر دو خطبه بار عاطفی مورد نظر را به خوبی انتقال داده و در نتیجه تأثیر زیادی بر مخاطب گذاشته است؛ با این تفاوت که این عناصر، سازگار با نظریه لیکاف، در خطبه حضرت زینب علیها السلام بیشتر بوده و از تنوع آوایی بیشتری نیز برخوردار است. در سطح واژگانی کاربرد بیشتر قید و صفت و سوگندواژه در خطبه حضرت زینب علیها السلام آن را متمایز از خطبه امام سجاد علیه السلام کرده؛ اما برخلاف دیدگاه لیکاف خطبه حضرت زینب علیها السلام از دشواژه‌های بیشتری نسبت به خطبه امام سجاد علیه السلام برخوردار است. این تفاوت بیش از عامل جنسیت، تحت تأثیر موضوع خطاب و رویکرد دو خطیب در کلامشان به مردم کوفه است. از جمله نتایج در سطح نحوی نیز می‌توان به کاربرد بیشتر جملات قسم و پرسشی در کلام اشاره کرد که هر چند از نظر آماری منطبق با دیدگاه لیکاف است، اما از نظر معنایی هماهنگ با آن نیست.

کلیدواژه‌ها: سبک گفتاری، رایین لیکاف، خطبه حضرت زینب علیها السلام، خطبه امام سجاد علیه السلام، جامعه‌شناسی زبان، زبان‌شناسی جنسیت.

۱-۱. بیان مسأله

سبک‌شناسان شیوه‌های مختلفی را برای سبک‌شناسی یک اثر ادبی برگزیده‌اند. سبک هر ادیب و هنرمندی متأثر از عوامل مختلفی است؛ عواملی همچون حوادث سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و هر آن چه که در جامعه آن هنرمند اتفاق افتاده است و نیز محیط، نفسانیات، زمینه فرهنگی، ایدئولوژی، موضوع و نوع مخاطبان یک اثر در چگونگی تکوین آن مؤثر است. از دیگر عوامل تأثیرگذار در سبک ادیب، جنسیت اوست. بر اساس مطالعات گسترده در گفتار و نوشتار زنان، شاخصه‌هایی به عنوان سبک زنانه به آثار زنان نسبت داده شده است. رایین لیکاف یکی از نظریه پردازان حوزه زبان‌شناسی، دیدگاه‌های خود را درباره الگوی گفتار زنانه در گفتمان مطرح کرده است. پژوهش حاضر تلاش دارد بر پایه دیدگاه لیکاف، به بررسی تفاوت‌های سبکی زنانه و مردانه در خطبه‌های امام سجاد علیه السلام و حضرت زینب علیها السلام در کوفه بپردازد. خطبه به واسطه شفاهی و فی‌البداهه بودن بیش از هر نوع اثری، تفاوت‌های سبکی فرد را نمایان می‌سازد. این دو خطبه در شرایط زمانی و مکانی و روانی یکسانی بیان شده است. با توجه به بافت موقعیتی تلاش داریم تمایز جنسیتی کلام را بر اساس دیدگاه لیکاف در این دو خطبه روشن سازیم. مهم‌ترین سؤال این پژوهش این است:

طبق نظریه رابین لیکاف، مقایسه دو خطبه حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیه السلام در کوفه، چگونه می‌تواند دو سبک زبانی متفاوت از هم را نشان دهد؟

۲-۱. پیشینه تحقیق

در حوزه سبک ادبیات زنانه براساس نظریه لیکاف آثار محدودی نوشته شده است؛ از جمله: پایان‌نامه «بررسی تفاوت‌های گفتار زنان و مردان در جامعه زبانی کازرون و تفاوت‌های این گونه‌ها و گونه‌های معیار زبان فارسی (براساس نظریه لیکاف و لباو)» توسط لیلا انصاری سال ۱۳۸۶ در مقطع کارشناسی ارشد رشته زبان‌شناسی همگانی در دانشگاه پیام نور تهران نگارش و به بررسی تأثیر عوامل غیرزبانی جنسیت، سن، تحصیلات برانتخاب گونه‌های زبانی در سطوح مختلف آوایی، نحوی، واژگانی، معنایی و گفتمانی و مقایسه آن‌ها با گونه معیار به بُعد جنسیتی زبان شهرستان کازرون پرداخته است. نیز پایان‌نامه «بررسی قاطعیت در گفتار زنان و مردان کردزبان در اسلام‌آباد غرب براساس رویکرد تسلط لیکاف» توسط حدیث حاتمی در سال ۱۳۹۵ در دانشگاه رازی نگاشته شده است.

در خصوص خطبه‌ها نیز آثار مستقلی تالیف شده است؛ از جمله: پایان‌نامه «بررسی تحلیلی خطبه‌های پیام‌آوران کربلا عقیده بنی‌هاشم زینب علیها السلام؛ نویسنده زهرا حجتی که پس از بررسی خطبه‌ها به لحاظ رجالی و درایی، به اختلافات موجود در نسخه‌ها اشاره کرده و به ترتیب، به تحلیل خطبه کوفه و شام و احتجاج با ابن زیاد پرداخته است. پایان‌نامه «تجزیه و تحلیل ادبی خطبه‌های اسرای کربلا» اثر صدیقه بابایی که به بررسی ساختار ادبی خطبه‌ها و تجزیه و تحلیل آن از جهت ادبی، به ویژه از جهت لغوی، اسلوب‌های معانی و بیان و کاربرد اشکال مختلف بدیعی، نکات و اسلوب‌های خطابی پرداخته است. همچنین پایان‌نامه «بررسی تطبیقی عناصر ادبی در خطبه فدکیه حضرت زهرا علیها السلام و خطبه شامیه حضرت زینب کبری علیها السلام» از سعیده جلالی فرد که سال ۱۳۹۱ در دانشگاه شهید چمران اهواز نگارش یافته است. این رساله به بررسی تطبیقی چهار عنصر ادبی: معنا، عاطفه، صور خیال، اسلوب؛ در دو خطبه پرداخته است. همان‌طور که روشن است، تاکنون اثری که تنها به مقوله سبک‌شناسی زبانی از دیدگاه رابین لیکاف و با در نظر گرفتن مقوله جنسیت در بررسی موردی خطبه‌ها پرداخته شده باشد، نگاشته نشده است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

این پژوهش با تنظیم مولفه‌های زبانی مطرح شده توسط لیکاف در سه سطح آوایی،

واژگانی و نحوی به تطبیق آن‌ها در خطبه امام سجاد علیه السلام و حضرت زینب علیها السلام در کوفه می‌پردازد. از آنجا که تاکنون به بُعد جنسیتی زبان در خصوص خطبه‌های ائمه اطهار توجه نشده است، این پژوهش می‌تواند زمینه‌ساز مطالعه در این زمینه قرار گیرد.

۲. بررسی سبک زبانی خطبه‌ها

به منظور ورود به تطبیق نظریه ابتدا مبانی تئوری دیدگاه لیکاف و مولفه‌های متمایزکننده سبک زبانی زنانه و مردانه از نظریه تبیین می‌شود. به منظور انسجام بخشیدن به این شاخصه‌ها، آن‌ها در سه سطح آوایی و واژگانی و نحوی دسته‌بندی گردیده که در ادامه بر فلوچارت به صورت نموداری قابل مشاهده است. سپس شاخصه‌های دسته‌بندی شده بر خطبه‌ها پیاده و میزان انطباق آن‌ها مورد بررسی قرار خواهد گرفت. قابل ذکر است که برخی موارد قابلیت بررسی نداشته و برخی دیگر نیز مثل توازن نحوی، اگرچه در سطح نحوی قابل طرح است؛ اما مؤید تنوع آوایی در کلام است.

۲-۱. تفاوت سبک زبانی زنان و مردان

از جمله تمایزات گفتار زنان و مردان وجود عواطف بالا در گفتار و نوشتار است. افزون بر آن، به دلیل دقت و ظرافت زنان، آن‌ها به جزئیات توجه بیشتری دارند و در بافت کلامی خود از صورت‌های دقیق‌تری نسبت به مردان استفاده می‌کنند. بنا بر اظهار برخی از محققان، زنان و مردان در ایالات متحده به شکل‌های گوناگونی، متفاوت از هم سخن می‌گویند:

۱. مردان بیشتر صحبت زنان را قطع می‌کنند تا زنان صحبت مردان را؛
۲. مردان موضوعاتی را که زنان گفت و گورا با آن آغاز می‌کنند، نادیده می‌گیرند؛
۳. مردان چندان به نوع صحبت کردن زنان در گفت و گو توجه ندارند؛
۴. مردان در گفتارشان نسبت به زنان، بیشتر از واژه‌های غیر مؤدبانه و زبان بی‌نزاکت بهره می‌گیرند، در حالی که زنان در گفتارشان در مقایسه با مردان بیشتر عذرخواهی می‌کنند و از عبارت‌هایی مثل: *an expert, But ... I, m not* (من متخصص نیستم، اما...) استفاده می‌کنند و درخواست‌های غیرمستقیم را به کار می‌برند؛
۵. مردان در مقایسه با زنان بیشتر از صورت‌های غیرمعیار مثل *ain,t* استفاده می‌کنند؛
۶. مردان نسبت به زنان نوآورترند و تغییر زبان را سریع‌تر می‌پذیرند.^۳

۳. پرسش‌هایی در باب زبان (نگین‌های زبان‌شناسی)، ص ۲۰۳

گروهی از زبان‌شناسان معتقدند دلیل اصلی تفاوت‌های زبانی زنان و مردان، موقعیت و نقش اجتماعی متفاوتی است که هریک در جامعه دارند. به نظر رابین لیکاف،^۴ تفاوت‌های زبانی میان زنان و مردان یکی از نتایج نابرابری‌های اجتماعی است و ویژگی‌های زبانی آنان بازتاب تفاوت‌هایی است که از نظر نقش و موقعیت اجتماعی میان اعضای این دو گروه وجود دارد. حتی در جامعه‌های پیشرفته امروزی نیز زنان به طور نسبی پایگاه اجتماعی کم‌ثبات‌تر و نقش‌های اجتماعی محدودتری دارند. این بی‌ثباتی و تزلزل اجتماعی، در رفتار زبانی آنان بازتابی قابل ملاحظه دارد.^۵

بیشتر اوقات، تفاوت‌های دو جنس، در فرهنگ واژگان نمودار می‌شود؛ برای نمونه، تفاوت‌هایی چون وسعت واژگان، یادآوری کلمه یا اصطلاح مناسب برای مفاهیم، ساختن جملات درست دستوری، توانایی برای سخنرانی در جمع، قدرت تجزیه و تحلیل اطلاعات زبانی و... در دو جنس زن و مرد قابل مشاهده است. لذا می‌توانیم بگوییم تفاوت در آهنگ سخنشان پدیدار می‌شود.

۲-۲. نظریه رابین لیکاف درباره سبک زبانی زنانه

رابین تولماش لیکاف در کتاب قدرت گفت و گو (۱۹۹۰م) چهارده مشخصه ذیل را برای توصیف گفتار زنانه برشمرده که برخی از آن‌ها قابل تطبیق بر متون دینی (در اینجا: خطبه‌ها) است و برخی دیگر - که با سطر مشخص شده - این قابلیت را ندارد: این چهارده مورد عبارت‌اند از:

۱. به نظر می‌رسد زنان اغلب آوا را با دقت کمتری نسبت به مردان به کار می‌برند؛
۲. گستره لحن و آهنگ در سخن زنان تنوع بیشتری نسبت به مردان دارد؛
۳. زنان حس تعبیر و کلمات مصعراً را بیش از مردان به کار می‌برند؛
۴. زنان صورت‌های زبانی بیان‌گر را بیش از مردان به کار می‌برند. قید و صفت، بیان‌گر عواطف‌اند، ولی اسم و فعل حاوی دلالت عقلانی‌اند. بسامد قید و صفت در کلام زنان بیش از مردان است؛
۵. زنان بیش از مردان از صورت‌های غیر صریح و مبهم زبان (impreciseness) استفاده می‌کنند؛ مانند «یک جور»، «یک عالمه»؛

4. R. TLakoff.

۵. درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان، ص ۲۰۹.

۶. زنان بیش از مردان در دادن پاسخ صریح طفره می‌روند؛
۷. الگوهای آوایی مورد استفاده زنان شبیه پرسش‌اند و بیان‌گر شک و تردید یا نیاز به تأیید دارند؛
۸. صدای زنان جان دارتر از مردان است؛
۹. زنان در سخن گفتن بیش از مردان محجوب و مؤدب هستند؛
۱۰. زنان خود را به عقیده واحدی متعهد نمی‌کنند؛
۱۱. زنان در محاوره، بیش از مردان مایل‌اند تا دیگری کلامشان را قطع کند و چندان علاقه‌ای به تکمیل بحث و به سرانجام رساندن موضوع ندارند؛
۱۲. سبک ارتباطی زنان بیشتر متمایل به همگرایی و همدلی است تا مباحثه و رقابت و مجادله؛
۱۳. زنان در ارتباط کلامی بیش از مردان از عوامل غیرزبانی (استفاده از اعضای بدن و لحن و آهنگ) بهره می‌گیرند؛
۱۴. زنان هنگام سخن گفتن مراقب‌اند تا زبان را درست به کار برند و نسبت به مردان از گرامر درست‌تری استفاده می‌کنند و عبارات عامیانه را کمتر به کار می‌برند.^۶
- این مشخصه‌ها چشم‌اندازی کلی از تفاوت‌های زبانی مرد و زن را بیان می‌کند. لیکاف شاخصه‌های زبانی زنانه را تحت سه عنوان طبقه‌بندی می‌کند:
- طبقه اول. نشانه‌های واژگانی: یعنی واژه‌های مختص زنان در زمینه‌های آشپزی، مُد، دکوراسیون، استفاده از قیدها و صفات نامشخص (چنین، چه قدر، محشر، معرکه)، عبارات احساسی (نظیر: عشق و غم)، اجتناب از الفاظ و عبارات خصمانه و خشونت‌آمیز، استفاده از صورت‌های محترمانه و...
- طبقه دوم. نشانه‌های واجی شامل تلفظ‌های دقیق‌تر و صحیح‌تر، ویژگی‌های زنجیری خاص زنان و...
- طبقه سوم. ویژگی‌های نحوی - کاربردی شامل استفاده از نقشه‌های پرسشی و بیانی (پرسش‌های ضمیمه‌ای و...) احترامات - که بالأخص نشان‌دهنده تردید و عدم اطمینان است - می‌گردد.^۷ او حوزه‌های واژگان دو گونه جنس را متمایز می‌داند: واژگان مربوط به رنگ و

6. Lakoff, 1990, PP 204 . (به نقل از: سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، ص ۳۹۸ و ۳۹۹).

۷. «کاربرد واژگان در رمان شازده احتجاج از منظر زبان و جنسیت»، ص ۱۲۳.

گل، صورت‌های (وصفی) عاطفی، عناصر مؤکد، در مورد اول، یعنی واژگان مربوط به رنگ و گل، دایره لغت رنگ در گروه خانم‌ها وسیع‌تر است. آنان از اصطلاحاتی استفاده می‌کنند که در میان گروه آقایان معمول نیست. به علاوه، کاربرد اسامی گل‌ها در مفهوم ارجاعی و غیرارجاعی در گونه زنان رایج‌تر است.^۹ «رابین لیکاف» در مورد صورت‌های (وصفی) عاطفی می‌گوید:

واژه‌هایی چون «طفلک، ناز، موشی، حیوونی» در زبان فارسی و «بانمک،^۹ الهی،^{۱۰} ناز و دوست داشتنی^{۱۱}) در زبان انگلیسی، که دارای بار احساسی و عاطفی بوده و نمایان‌گر حس و احساس فرد بوده و نوعی همدردی را نشان می‌دهد، در گونه گفتاری زنان معمول‌تر است.

لیکاف در مورد عناصر مؤکد بیان می‌دارد که در زبان، عناصری وجود دارد که جنبه اطلاع‌رسانی ندارند؛ بلکه بیشتر جنبه تأکیدی دارند؛ مانند: قسم‌ها و نفرین‌ها. کاربرد این دسته از واژه‌ها نیز در دو گروه متفاوت است. ساخت‌هایی چون انصافاً، عمراً، به مولا و خدا و کیلی، خاص گونه زبانی مردان بوده و برخی قسم‌ها همچون قسم به معصومین در گونه زنان معمول است.^{۱۲}

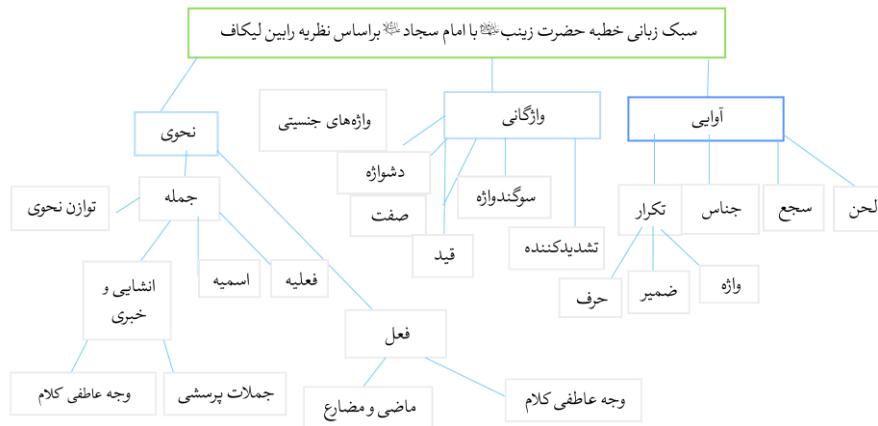
براین اساس، در سطح آوایی با بررسی عناصری چون لحن، جناس، سجع و تکرار به دنبال اثبات تنوع آوایی (۱-۲-۸-۱۳) در سطح واژگانی بررسی سوگندواژه‌ها، قید و صفت، تشدیدکننده، واژه‌های جنسیتی مولفه‌های (۳-۴-۵-۹) و در سطح نحوی با بررسی مواردی چون نوع جملات و افعال و بحث توازن نحوی، وجه عاطفی کلام و نیز آوایی کلام تبیین می‌شود. البته بحث قواعد دستوری و به کار بردن عبارات عامیانه نیز به واسطه عدم تطبیق بر خطبه‌ها اگرچه قابلیت بررسی دارد، اما نمونه‌ای ندارد. ساختار مولفه‌ها در ذیل قابل مشاهده است:

۸. «تمایزگونی جنسیت در اشعار پروین اعتصامی»، ص ۱۳۴.

9. Divine.
10. Sweet.
11. Lovely.

۱۲. «تمایزگونی جنسیت در اشعار پروین اعتصامی»، ص ۱۳۶-۱۳۵.

فصل چهارم ۱: بررسی سبک زبانی خطبه‌ها

۲-۳. بررسی تطبیقی سبک زبانی خطبه‌ها

همان‌طور که گذشت، در این نوشتار، برآنیم تا خطبه‌های حضرت زینب (ع) و امام سجاد (ع) را در کوفه براساس نظریه زبان‌شناسی جنسیت رایین لیکاف بررسی کنیم و با توجه به شاخصه‌های زبانی نظریه وی، نگاهی به زیبایی‌های لفظی واژگان و حروف به کار رفته در خطبه‌ها بیفکنیم. تعداد واژگان خطبه حضرت زینب (ع) در کوفه ۱۹۱ کلمه و تعداد واژگان خطبه امام سجاد (ع) ۲۰۶ کلمه است. لذا در این پژوهش به واسطه صحت نتایج آماری، میزان واژگان دو خطبه برابر (۱۹۱) در نظر گرفته شده است. حضرت زینب (ع)، در مقدمه خطبه اتهام خارجی بودن را از خود و خاندانش طرد می‌کند. حضرت زینب (ع) مردم کوفه را شایسته شدیدترین توبیخ‌ها و بدترین سرزنش‌ها می‌داند. در نتیجه، آنان را مورد لعن و نفرین قرار داد، معرفی رهبر نهضت، تبیین عمق فاجعه و در بخش پایانی خطبه، عاقبت کوفیان را عذابی دردناک در آخرت اعلام می‌کند. لحن سخن ایشان به صورت متفاوت و گاهی به تندی با خشم و گاهی با غم و ناله است؛ طوری که حاضرین با شنیدنش به گریه و زاری افتادند، سوز سخن حضرت زینب و اندوه ایشان در غم شهادت برادرش و سختی اسارت، همه در کلامش به روشنی نمایان است. از جمله محورهای خطبه حضرت امام سجاد (ع): ۱. معرفی خود و خاندان عصمت و طهارت و جد و پدرش؛ ۲. شرح جنایات کربلا و فجایع واقعه عاشورا؛ ۳. سرزنش و تذکره مردم کوفه درباره نامه‌نگاری و دعوت از امام حسین (ع) و مکر و حیله و بی‌وفایی کوفیان نسبت به امام (ع)؛ ۴. دادن عنوان خیانت‌کاران مکار به اهل کوفه؛ ۵. بیان دردناک بودن صحنه عاشوراء و غم و اندوه از دست دادن

پیامبر ﷺ، پدر و برادرانش علیهم السلام.

۲-۳-۱. سطح آوایی

در این سطح مؤلفه‌هایی چون سجع، جناس، تکرار و لحن مورد بررسی قرار خواهد گرفت؛ هرچند برخی موارد چون توازن نحوی نیز در آهنگ و آوای کلام مؤثر است.

۲-۳-۱-۱. سجع

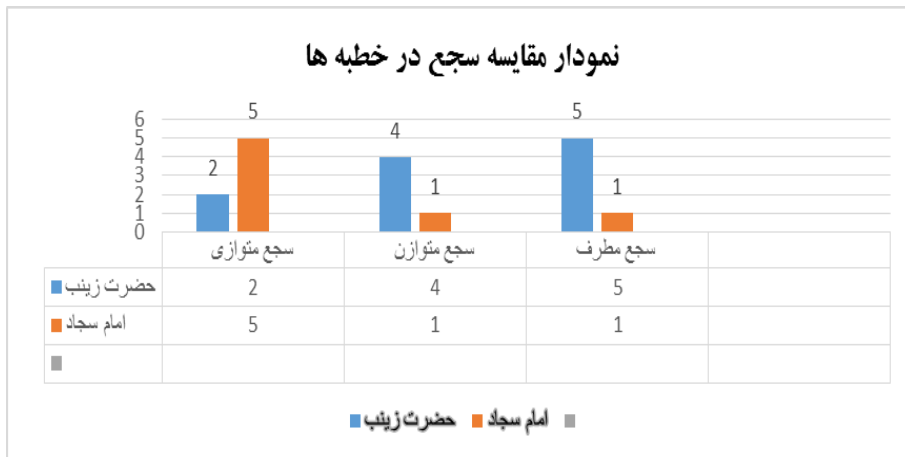
هماهنگی دو یا چند واژه از لحاظ تعداد هجاها و تشابه و تفاوت حروف آخرشان را صنعت سجع می‌نامند. لذا چینش واژگان دارای سجع، باعث پیدایش آوایی گوش‌نواز و طنینی زیبا و موسیقی دلنشین می‌شود که گاهی با محتوای سخن هماهنگ است. فواصل زیبا و سجع‌های پسندیده، خطبه امام سجاد علیه السلام و حضرت زینب علیها السلام را در کوفه، موزون و آهنگین ساخته است. به طور کلی هدف از کاربرد سجع در جملات، بیان نوعی تأمل و آمادگی برای انتقال اندیشه است و تأثیرگذاری افکارگوینده در ذهن مخاطبان با کاربرد منظم چیدمان واژه‌های مسجع و پدیدار ساختن آهنگی زیبا در کلام که در قالبی منظم به صورت تأثیرگذار به یک‌دیگر پیوند می‌خورند. نمونه‌ای از واژگان مسجع در خطبه‌ها در جدول ذیل مشاهده می‌شود:

جدول ۱: نمونه‌ای از واژگان مسجع در خطبه‌ها

سجع مطرف	سجع متوازن	سجع متوازی	نام خطبه	واژگان مسجع در خطبه
√			خطبه حضرت زینب در کوفه	فَلَا رَقَاتِ الدَّمْعَةُ وَلَا هَدَاتِ الرَّثَّةُ،
	√		خطبه حضرت زینب در کوفه	إِی وَاللَّهِ فَابِكُو كَثِيرًا، وَاضْحَكُوا قَلِيلًا
		√	خطبه حضرت زینب در کوفه	وَمَنَارِ حِجَّتِكُمْ، وَمَدْرَةِ سُنَّتِكُمْ
		√	خطبه امام سجاد در کوفه	أَنَا ابْنٌ مِّنْ قُتَيْلٍ صَبْرًا وَكَفَى بِذَلِكَ فَخْرًا.
	√		خطبه امام سجاد در کوفه	وَمَرَاثُهُ بَيْنَ خَنَازِرِي وَحَلْقِي، وَغَضْبُهُ تَجْرِي فِي فِرَاشِ صَدْرِي.

بخشی از آهنگ کلام برآمده از کاربرد این نوع واژگان در متن است که بسامد آن در خطبه حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیه السلام در کوفه، در نمودار ذیل روشن است:

نمودار ۱: مقایسه واژگان مسجع در خطبه‌ها

با توجه به دیدگاه لیکاف، گستره لحن و آهنگ در سخن زنان تنوع بیشتری نسبت به مردان دارد. در نمودار بالا تعداد سجع متوازی در خطبه امام بیش از خطبه حضرت زینب علیها السلام است، ولی تعداد اسجاع متوازن و مطرف در خطبه حضرت زینب علیها السلام بیشتر از خطبه امام سجاد علیه السلام است. در خطبه حضرت زینب علیها السلام سجع مطرف از بسامد بالاتری نسبت به اسجاع دیگر برخوردار است؛ با این تفاوت که در خطبه امام سجاد علیه السلام سجع متوازی از بسامد بالاتری برخوردار است. از آنجایی که به ترتیب سجع متوازی، توازن و موسیقی و آوای بیشتری در کلام ایجاد می‌کند، یعنی سجع متوازی موسیقایی‌تر است؛ لذا توازن خطبه امام سجاد علیه السلام بالاتر از خطبه حضرت زینب علیها السلام است؛ چراکه از تعداد سجع متوازی بیشتری نسبت به خطبه حضرت زینب علیها السلام برخوردار است؛ اما اگر تعداد اسجاع در خطبه‌ها را در نظر بگیریم، می‌بینیم که خطبه حضرت زینب علیها السلام دارای یازده سجع و خطبه امام سجاد علیه السلام هفت سجع است. بنابراین توازن و موسیقی در کلام ایشان بیشتر است؛ هرچند این تمایز چندان برجسته و معنادار نبوده، اما تا حدی آهنگین‌تر شدن خطبه حضرت زینب علیها السلام را موجب شده است.

۲-۳-۱-۲. جناس

۶۷ جناس «آن است که گوینده یا نویسنده در سخن خود، کلمات هم جنس بیاورد که در

ظاهر به یکدیگر شبیه و در معنا مختلف باشند».^{۱۳} در خطبه حضرت زینب رضی الله عنها که در مسجد کوفه ایراد نمودند جناس شبه اشتقاق در هر دو خطبه، از بسامد بالاتری نسبت به دیگر کلمات دارای جناس برخوردار است. در بند آغازین خطبه عبارت «إی والله فابکو کثیراً، و اضحکوا قليلاً، فلقد ذهبتم بعارها و شنارها»، دو کلمه «عارها/ شنارها» دارای جناس شبه اشتقاق است. جناس شبه اشتقاق را جناس مقارب هم گویند. این نوع جناس در واژگانی است که از یک ریشه نباشند و تقریباً شبیه به هم باشند. واژه‌های «عارها/ شنارها» از یک ریشه نیستند، ولی معنای یکسانی دارند؛ چون این گونه کلمات دارای وزن تقریباً یکسان و حروف تقریباً شبیه به هم هستند، در پدید آوردن موسیقی لفظی در کلام نقش بسزایی دارند. مصوت کشیده «آ» کششی زیبا در این واژه‌ها ایجاد کرده است. تناسب معنایی نیز در این نوع از جناس به چشم می‌خورد. این دو واژه به دلیل داشتن مصوت کشیده «آ» بزرگی گناه کوفیان و ننگ آنان را به ذهن مخاطب تداعی می‌کند. لذا چینش این کلمات دارای صنعت جناس به صورت هنرمندانه در مجاورت همدیگر به کار رفته است که نشان از جایگاه و شخصیت خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله در قدرت بیان، علم و درایت و تفهیم بهتر کلام برای مخاطبان دارد.

در قسمت آغازین خطبه امام نیز در عبارت «أنا ابنُ المذبوحِ بِسَطِّ القُرَاتِ مِنْ غَیْرِ دَحْلِ و لا تِرَاتٍ» دو واژه «قرات/ ترات» دارای جناس مضارع هستند. در این نوع جناس اختلاف حرف اول یا وسط در دو واژه، قریب المخرج است، جناس مضارع در دو واژه «قرات/ ترات» مشاهده می‌شود که حرف اول شان یعنی «ف/ ت» از یک مخرج تلفظ نمی‌شود. خصوصیت صوتی حرف «ت» از نوع صامت انفجاری و دارای شدت است، ولی تلفظ حرف «ف» بدون شدت و از نوع صامت احتکاکی (مهموسه) به شمار می‌رود. و شباهت این دو حرف در صفات حروف، این است که هر دو از حروف استفال هستند و محل تلفظ این دو حرف نزدیک به هم و از ناحیه دندان‌های سنایا و از حروف غیر حلقی به شمار می‌روند.

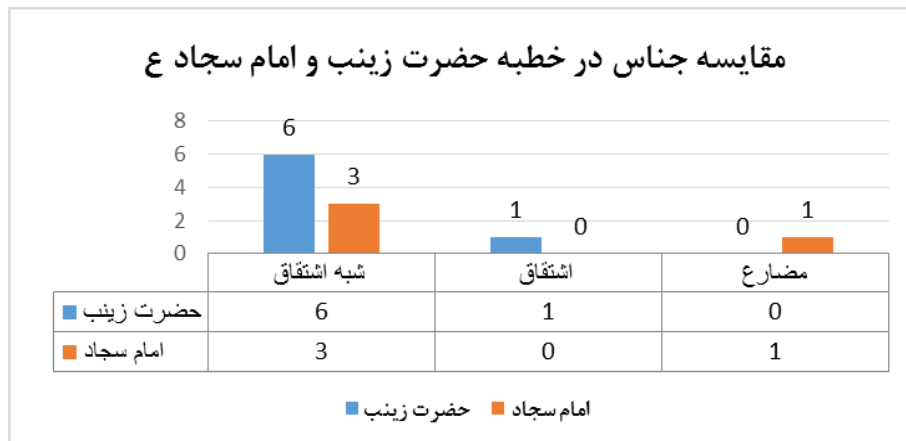
جدول ۲: نمونه کاربرد صنعت لفظی جناس در خطبه‌ها

نوع جناس	حضرت زینب	نوع جناس	امام سجاد	نوع جناس
الصِّلْفُ / التَّطْفُ / السَّنْفُ	شبه اشتقاق	قرات/ ترات	مضارع	
سلیل / الرسالة	شبه اشتقاق	ماله/ عیاله	شبه اشتقاق	
ملاذ/ منار	شبه اشتقاق	نصیحتی/ وصیتی	شبه اشتقاق	

۱۳. فنون بلاغت و صناعات ادبی، ص ۴۸.

فراوانی صورت‌های مختلف جناس به کار رفته در خطبه حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیه السلام در نمودار ذیل قابل مشاهده است:

نمودار ۲: مقایسه واژگان تجنیس در خطبه‌ها

شمارش واژه‌های تجنیس، جناس شبه اشتقاق در خطبه حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیه السلام از بسامد بالایی نسبت به دیگر واژه‌های همجنس برخوردار است. در مجموع نیز جناس به کار رفته در خطبه حضرت زینب علیها السلام بیشتر از امام سجاد علیه السلام است و به گفتار ایشان موسیقی بیشتری بخشیده است. بنابراین این عنصر آواساز نیز منطبق با دیدگاه لیکاف عاملی دیگر است که موسیقی کلام حضرت زینب علیها السلام را بیشتر از کلام امام علیه السلام کرده است.

۳-۱-۳-۲. تکرار

از دیگر عوامل مؤثر در آوای متن، به کاربرد صنعت تکرار در سطوح مختلف واج، واژه، عبارت و جمله است که علاوه بر القای معنای خاص و تأکید بر غرضی ویژه به آهنگین‌تر شدن کلام نیز منجر می‌شود. تکرار از اصلی‌ترین عناصر مرتبط با موسیقی است. «مراعات کامل مصوت‌ها و صامت‌ها به هم‌آوایی کامل میان کلمات می‌انجامد که در بلاغت سنتی تکرار نامیده می‌شود».^{۱۴} ابن رشیق در مورد اصواتی که از الفاظ و حروف در جمله، بلند

۱۴. «بررسی توازن در کلمات قصار امام علی علیه السلام»، ص ۱۶۶.

می‌شود، می‌گوید:

طنین یک لفظ و نشستن اصوات حروف و حرکات آن در گوش، محرک مهمی در برانگیختن انفعالات هیجانی مخاطب است. میزان تأثیرگذاری موسیقی الفاظ در گوش، همانند تحریک پذیری احساسات توسط تصاویری است که چشم مشاهده می‌کند.^{۱۵}

رابطه لفظ و معنا به هنگام تکرار واژه‌ها و نیز صامت‌ها و مصوت‌ها، از قدیم تاکنون مورد توجه بوده است. برخی از این رابطه به آوا معنایی تعبیر کرده و گفته‌اند:

این هنر، زمانی ایجاد می‌شود که صدا و آوایی که از تکرار واج‌ها برمی‌خیزد، با حال و هوای معنایی و عاطفی سخن هماهنگ باشد و معنا و مضمون آن را به یاد آورد.^{۱۶}

الف. تکرار حروف

این نوع تکرار را در بدیع «واج‌آرایی یا نغمة حروف» می‌نامند. با این شیوه، موسیقی در متون ادبی پدیدار و بر حسن تأثیر، تصویرآفرینی و القای حس و حال می‌افزاید. البته موسیقی برخاسته از واج‌آرایی «صامت‌ها» محسوس تر است. «میزان تأثیرگذاری موسیقی الفاظ در گوش، همانند تحریک پذیری احساسات توسط تصاویری است که چشم مشاهده می‌کند».^{۱۷} «طنین یک لفظ و صدای حروف صامت‌ها و صدای مصوت‌ها در گوش، محرک مهمی در برانگیختن انفعالات هیجانی مخاطب است. در واقع، تکرار «صناعتی بدیع است و آن است که شاعریا نویسنده، لفظی را مکرر بیاورد... در بلاغت غرب این صناعت آشکال و صور متنوعی دارد. تکرار الفاظ در پی یکدیگر و به منظور تأکید، همان است که در فارسی تکرار و در اصطلاح غربی Palilogy گویند».^{۱۸} در خطبه‌ها از این نوع واج‌آرایی استفاده شده که برای القای معنا، آهنگ کلام را نیز افزوده است. نمونه این واج‌آرایی در عبارت ذیل قابل مشاهده است:

«لقد جئتم بها صلعاء عنقاء سوداء فقماء خرقاء شوهاء، كطلاع الأرض أو ملاء

۱۵. العمدة، ج ۱، ص ۱۲۸.

۱۶. هنر سخن‌آرایی (فن بدیع)، ص ۱۷۷.

۱۷. العمدة، ج ۱، ص ۱۲۸.

۱۸. فرهنگ اصطلاحات ادبی، ص ۱۵۶.

السَّمَاء: مصوت «آ» ده بار و صامت «ق» چهار بار و «ء» یازده بار. چینش صفات در کنار یکدیگر و موسیقی صدای مصوت «آ» توجه مخاطب را به خود جلب می‌کند و با توجه به این که این حرف برای ندای بعید فرض شده، این مطلب در ذهن تداعی می‌شود که جنایتی سنگین رخ داده که با هیچ چیزی پاک و جبران نمی‌شود. صدای مصوت «آ» همان آهی است که حضرت زینب علیها السلام در دل می‌کشید و بلندای حرف «آ» در عبارت «طَلاَعَ الْأَرْضِ وَمَلَأَ السَّمَاءَ» بلندی و بزرگی جنایت را به ذهن تداعی می‌نماید.

یا در بند اول خطبه از «الحمد لله تا وأضحكوا قليلاً»، صامت «ء» ۲۳ بار تکرار شده است. تلفظ حرف «ء» از حلق و جزء حروف حلقی به شمار می‌رود. تکرار ۲۳ باره در بند اول خطبه حضرت زینب علیها السلام در میان کوفیان، صدای شکستن بغض گلو و به زبان راندن یکباره حرف‌های درون را به گوش می‌رساند. حسن عباس در مورد صدای همزه می‌گوید:

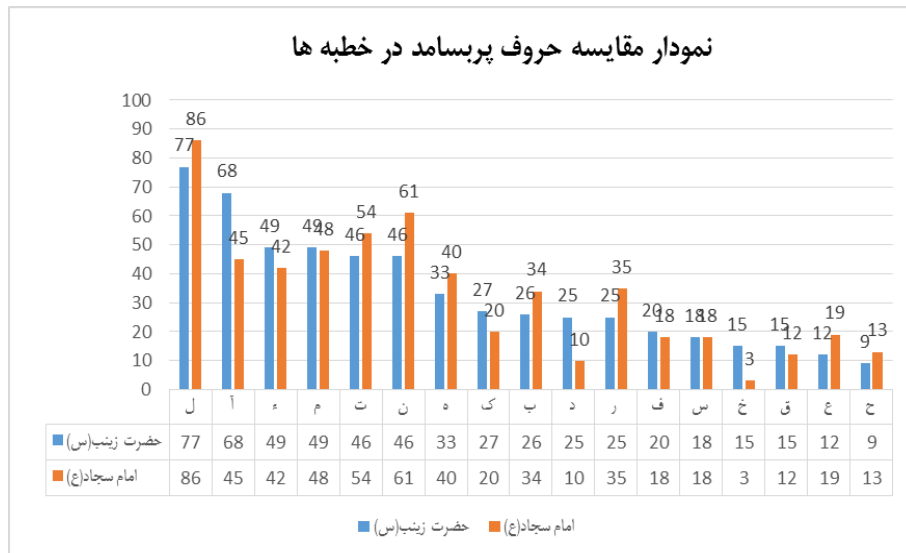
همزه با مخرجی سُرنماگونه، دارای صدای انفجاری است و به مانند هر صدای دارای انفجار در طبیعت، بیان‌گر حضور و ظهور و عینی بودن است که این امر، از رهگذر توجهی است که در گوش و ذهن شنونده ایجاد می‌نماید.^{۱۹}

نمونه این تکرار در خطبه امام سجاد علیه السلام مثل عبارت: «هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ! أَيُّهَا الْغَدْرَةُ الْمَكْرَةُ، حَيْلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ شَهَوَاتِ أَنْفُسِكُمْ، أَتْرِيدُونَ أَنْ تَأْتُوا إِلَيَّ كَمَا أَتَيْتُمْ إِلَيَّ أَبِي مِنْ قَبْلُ؟!»، صامت «ت» ده بار، «ه» شش بار، «ک» چهار بار و مصوت «ء» ۳۱ بار، «آ» پنج بار، «او» دو بار، «ء» یازده بار. گاهی صدای درون پراشوب گوینده، از کلام او شنیده می‌شود.

تکرار واج‌های /ه/، /ت/ و /ک/، صدای نارضایتی و داد این بزرگوار را به گوش می‌رساند. همچنین تکرار مصوت «آ»، «او» و مصوت کوتاه «ء» مجموعه تناسبات و هماهنگی بین صامت‌ها و مصوت‌ها موسیقی درونی ایجاد می‌کند. در نمودار ذیل حروف پربسامد در خطبه‌ها جمع‌آوری و نمایش داده شده است:

۱۹. حروف المعانی بین الإصالة والحداثة، ص ۱۴۵.

نمودار ۳: مقایسه حروف پربسامد در خطبه‌ها

با نظر به نمودار فوق، تکرار بیشتر حروفی که در خطبه‌ها شمارش شده است متناسب و نزدیک به همدیگر است. تنها تفاوت در چند حروف مثل: مصوت کشیده «آ» و صامت‌های «خ/د/ر» که در خطبه حضرت زینب علیها السلام نسبت به خطبه امام سجاد علیه السلام بیشتر تکرار شده است. در واقع، تکرار این حروف بیشتر به چشم می‌خورد و فاصله تکرار، زیاد است. برای توضیح بیشتر درباره کاربرد حروف و هدف از تکرارشان در کلام، لازم است به معنا و مفهوم آواها توجه شود: «خ» حاکی از خشم، «د» حاکی از خشونت، درشتی، سختی و سروصداست و «ر» بیشتر در بافت‌های دارای صدا و حرکت به کار می‌رود. و کاربرد مصوت‌های بلند بیش از مصوت‌های کوتاه بر آرامش و وقار دلالت دارند و در خطبه امام سجاد علیه السلام صامت‌های: «ب/ح/ن» نسبت به خطبه حضرت زینب علیها السلام بیشتر و با فاصله زیادی تکرار شده است. «آواهای انسدادی لبی «ب» بر صداهای انفجاری، سرعت و حرکت دلالت دارد. «ح» حاکی از خشونت، درشتی، سختی و سروصداست» و «ن» بر زمزمه موسیقی دلالت دارد.^{۲۰}

به نظر می‌رسد دلیل تکرار متفاوت این حروف به طور کلی خشونت و درشتی کلام در خطبه امام سجاد علیه السلام و حضرت زینب علیها السلام از واقعه دردناک عاشورا را به گوش می‌رساند؛

۲۰. «نقش و کارکرد آواها (واج‌ها) در شعر فارسی»، ص ۱۱۶؛ فرهنگ نام‌آوایی فارسی، ص ۲۸.

خشونت کلام خطبه حضرت زینب علیها السلام از مردم کوفه، در تکرار صامت‌های «خ/د/ر» نمایان است و خشونت کلام خطبه امام سجاد علیه السلام در تکرار صامت‌های «ب/ح/ن» به ذهن تداعی می‌شود و تکرار پی در پی مصوت «آ» طولانی بودن زمان سختی و رنج را که حضرت زینب علیها السلام به دوش می‌کشد، به ذهن تجسم می‌سازد.

در مجموع، در سطح آوایی بسامد تکرار آواها، سطح موسیقایی متن را بالا برده و موجب دوچندان شدن انسجام و زیبایی کلام در خُطَب شده است. همچنین ارتباط آواهای موجود در خطبه‌ها با محتوا و مفهوم آن باعث اهمیت مفهوم و برجستگی کلام و تأثیر بر مخاطب شده است. در مجاورت همدیگر قرار گرفتن آواها و چینش حروف موجود در خطبه و ارتباط آن با معنا، تأثیری شگرف بر مخاطب گذاشته است و میزان تأثیرپذیری کلام در مخاطبان را دوچندان ساخته است.

ب. تکرار واژگان

در خصوص تکرار واژگان، برخی در سطح کل خطبه تکرار شده و آن‌ها را به عنوان واژگان محوری متن برجسته می‌سازد و برخی دیگر در سطح عبارات و بندها تکرار می‌شود و برجسته سازی معنایی را در همان بخش موجب می‌شود. تکرار ضمائر «کُم» سیزده مرتبه و «تُم» هفت بار در خطبه حضرت زینب علیها السلام در کوفه از بسامد بالایی برخوردار است. خطاب قرار دادن مردم کوفه و سرزنش و عتاب آن‌ها به واسطه ظلم مرتکب شده در حق اولاد پیامبر، از جمله دلایل همراهی لفظ و معنا در خطبه است که در سرتاسر کلام تکرار شده و تأکید خطیب را بر توجه به مخاطب می‌رساند. از دیگر موارد تکرار، تکرار «أی» چهار بار، در سوزناک‌ترین بند خطبه است که در مخاطب بسیار تأثیرگذار است. این بخش عاطفی و برآمده از احساسات متکلم با تکرار واژه و کاربرد جملات پرسشی، از نظر آوایی نیز انسجام یافته و تأثیر خود را بر شنونده بیشتر می‌سازد.

تکرار «لا» در قسمت آغازین خطبه نیز در عبارت «فَلَا رَقَاتِ الدَّمْعَةُ / وَلَا هَدَاةِ الرِّثَّةِ» به کار رفته است. کاربرد جمله دعایی و نفرین کوفیان با تکرار تأثیرگذارتر شده و از طرفی به واسطه تکرار ساخت نحوی کلام و توازن آوایی، موسیقی و آهنگ کلام نیز بیشتر شده و اثرگذاری اش افزون شده است. در بند پایانی خطبه نیز شاهد این تکرار در حروف هستیم: «أَنْتُمْ لَا تُنْصَرُونَ / فَلَا يَسْتَخْفِنُكُمْ الْمَهْلُ / فَانْهَ لَا يَحْفَظُهُ الْبِدَارُ / وَلَا يَخَافُ فُوتَ الشَّارِ» حضرت با استفاده از جملات کوتاه و آهنگین و تکرار، پس از توبیخ و سرزنش کوفیان و یادآوری

اعمال ننگینشان، با استفاده از آیات قرآن کریم عاقبت مردم کوفه را برایشان به تصویر کشیدند. در مجموع هفت واژه پرتکرار در متن خطبه مشاهده می‌شود که علاوه بر دلالت معنایی به آوای کلام نیز افزوده است: «أهل» چهار بار، «ألا» سه بار، «لا» شش بار، «کم» سیزده بار، «ثم» هفت بار، «أی» چهار بار و ضمیر «ت» چهار بار.

در خطبه حضرت امام سجاد علیه السلام در کوفه، ضمیر «ه و ی» از واژگان محوری و پربسامد در کل خطبه به شمار می‌آید که ۲۳ بار تکرار شده است؛ از جمله در بند «أنا ابنٌ من انْثَهکَ حَریْمُهُ و سَلِبَ نَعِیْمُهُ و انْتَهَبَ مَالُهُ و سَبِیَ عِیَالَهُ» مرجع ضمیر امام حسین علیه السلام بوده و امام به دنبال بیان نارضایتی و اعتراض به ظلم و ستم و وحشتناکی است که از طرف مردم کوفه و بنی‌امیه روا شده بود. لذا در صدد معرفی خود و پدر بزرگوارش برمی‌آید و با تکرار ضمیر (ه) و نیز من، حضور خود را در کلام پرننگ می‌سازد. در بندی می‌فرماید:

قُتِلَ أبی صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَیْهِ بِالْأَمْسِ و اهل بیته مَعَهُ، و لَمْ یُسِنِی تُکَلِّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ و تُکَلِّ أبی و بَنی أبی، و وَجَدُهُ بَیْنَ هَوَاتی، و مَرَارَتُهُ بَیْنَ حَنَاجِرِی و حَلَقِی، و عُصَصُهُ تَجْرِی فِی فِیْرَاشِ صَدْرِی.

در حقیقت، برخلاف خطبه حضرت زینب علیه السلام - که به دنبال شناساننده مخاطب و مردم به خود آن‌هاست - رسالت امام علیه السلام معرفی و تصویر خویش و اهل بیت امام علیه السلام است؛ امری که در بخشی از خطبه با تکرار فعل عرف برجسته‌تر می‌شود: «عَرَفَنی فَقَدَ عَرَفَنی، یَعْرِفنی، فَأَنَا أُعْرِفُهُ» با ساختارهای نسبتاً متفاوت تکرار شده است که تکرار این کلمه در واقع ابزاری است و در شکل‌گیری فضای غالب بر خطبه تأثیر بسیاری می‌گذارد؛ فضایی که در یک نگاه کلی مبتنی بر پیام مهمی است و با تکرار، بر شدت تأثیر آن افزوده می‌شود و نشان‌دهنده اهمیت شناخت سلاله پیغمبر است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در این بند، ضمیر «أنا و ی» نیز پنج بار تکرار شده و امام بر ضرورت شناخت خود تأکید کرده است. بی‌شک این نوع تکرار افزون بر دلالت معنایی و انسجام لفظ با معنا، آوا و موسیقی کلام را نیز می‌افزاید.

در مجموع، باید گفت که اگرچه رابین لیکاف از بحث تنوع آوایی در کلام زنان سخن گفته و حرفی از سجع و جناس و تکرار به میان نیاورده است، اما در زبان عربی عناصر موسیقی ساز این صنایع ادبی بوده است. لذا برای استخراج میزان بهره‌مندی دو خطبه از عناصر آواساز ناگزیر از بررسی آن‌ها بودیم. نمودارها به خوبی حاکی از بخش‌های متعدد آواساز در خطبه حضرت زینب علیه السلام است که موجب شده کلام ایشان پرتین‌تراز کلام امام سجاد علیه السلام به گوش رسد، امری که مؤید دیدگاه لیکاف است؛ هرچند نتوان با قاطعیت گفت

که این امر از طرف خطیب عامدانه گزینش شده و به واسطه تأثیر مسأله جنسیت بر کلام است.

ج. لحن

لیکاف برای این باور است که زنان در ارتباط کلامی بیش از مردان از عوامل غیرزبانی (استفاده از اعضای بدن و لحن و آهنگ) استفاده می‌کنند. لحن، بیان‌گر گونه‌های تصویری، استدلالی و گاهی رفتاری است که حالات خاصی را ظاهر می‌سازد؛ مثلاً جمله‌ای با حالت عصبانیت، عجز و ناتوانی یا با حالات آب و تاب بیان شود:

لحن در اصطلاح ادبی ارتباط تنگاتنگی با بُعد عاطفی اثر دارد و در برگزیده شیوه برخورد و آهنگ بیان خالق اثر با مخاطب خود و اثر است.^{۲۱}
لحن به مجموع اصواتی مطبوع که با زیر و بمی خاص و ترتیبی معین در پی یکدیگر قرار گرفته باشند، می‌گویند.^{۲۲}

لحن به صورت متفاوت در حالات گوینده مشخص و بیان می‌شود؛ از جمله در جملات خبری و انشایی، در حقیقت، گوینده احساسش را با لحنی متفاوت به شنونده منتقل می‌سازد.

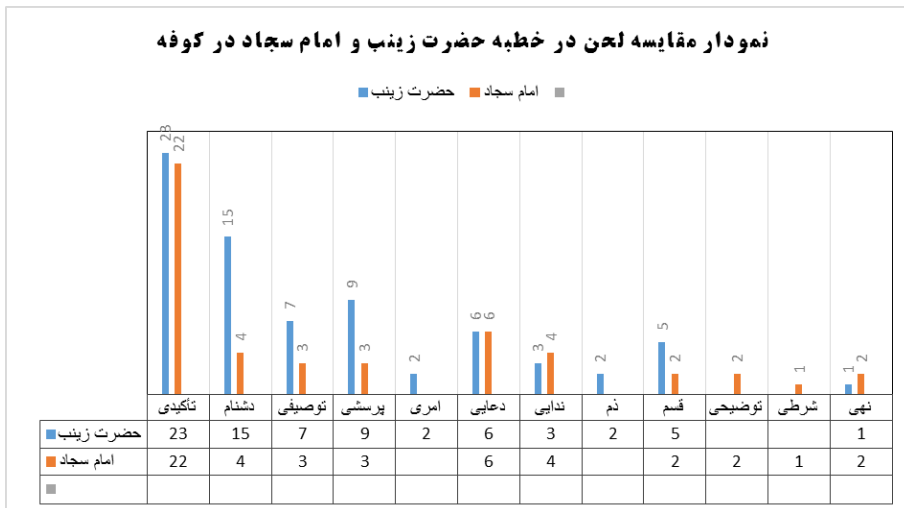
لحن‌ها و آهنگ‌ها در زبان انواعی دارند که بعضی از آن‌ها شامل: لحن مدح، ستایش و نیایشی یا دعایی، لحن داستانی-روایی، تعلیمی، تغزلی، مناجات، پرسشی، لحن طنز، حماسی، توصیفی، سوگواری و تعزیه، لحن منادا، شرطی، امری و نهی، لحن جملات توضیحی (که شنونده منتظر ادامه کلام می‌ماند)، لحن جملات تعجیبی و عاطفی از جمله خشونت، نفرین، شوق، لذت. در واقع اصواتی که از واژه برمی‌خیزد، در ایجاد لحن مؤثر است. واژه‌ها افزون بر این که ابزار عینی کردن و ترسیم افکار و پیام مضمون کلام گوینده را انتقال می‌دهند و نیز در برجستگی کلام نقش دارند، در نمایش احساس و حالات و مهم‌تر از همه در ایجاد لحن نیز تأثیرگذارند. در بررسی لحن و آهنگ کلام در دو خطبه، لحن تأکیدی در هر دو خطبه نسبت به دیگر انواع، از بسامد بالایی برخوردار است. این نشان‌دهنده این نکته است که طبق دیدگاه لیکاف، زنان برای این‌که گفتار خود را مهم جلوه دهند، از

۲۱. «لحن حماسی در قصاید عنصری»، ص ۱۵۱.

۲۲. منوچهری دامغانی و موسیقی، ص ۲۴۶.

کلماتی برای قوی تر کردن بارمعنایی آن استفاده می‌کنند؛ یعنی بیشتر از کلمات تأکیدی استفاده می‌کنند. انواع الحان مختلف در نمودار ذیل مقایسه و نمایش داده می‌شود:

نمودار ۴: مقایسه انواع لحن در دو خطبه

در نمودار بالا در خطبه حضرت زینب علیها السلام به تعداد ۷۲ مورد لحن و در خطبه امام سجاد علیه السلام پنجاه مورد لحن مشاهده می‌شود. تعداد لحن در خطبه حضرت زینب علیها السلام بیشتر از خطبه امام سجاد علیه السلام است. بنابراین نظریه کف در باره آهنگین بودن گفتار زنانه به اثبات می‌رسد؛ اما اگر تعداد کاربرد انواع لحن در خطبه را شمارش کنیم، می‌بینیم که تعداد انواع الحان در خطبه امام سجاد علیه السلام (ده مورد) با یک مورد اختلاف، بیش از تعداد انواع الحان در خطبه حضرت زینب علیها السلام (نه مورد) است. در واقع، تنوع کاربرد انواع لحن در دو خطبه، نشان دهنده احساس و حالات ایشان در انتقال پیامی مهم به مردم است.

۲-۳-۲. بررسی سطح واژگانی

بررسی در حوزه واژگان با مشخصه‌های زبان‌شناسی برپایه نظریه رابین لیکاف در مورد تفاوت زبانی بین زن و مرد را می‌توان در متغیرهایی همچون: سوگندواژه، واژه‌های جنسیتی (صریح و ضمنی)، تشدیدکننده‌ها، دشواژه‌ها، قیدها (مکان، زمان، مقدار و حالت) و صفات مشاهده کرد. در ذیل به بررسی خطبه‌ها در حوزه واژگان می‌پردازیم:

استفاده از سوگند، روشی برای درستی گفتار است که در دستور زبان تأکید محسوب می‌شود. شروع گفتار با قسم بیان گراهمیت آن است. سوگندواژه در کلام نشان دهنده قاطعیت سخن خطیب بوده و احساس مخاطب را نسبت به موضوع و واقعه‌ای برمی‌انگیزد. از دیدگاه لیکاف الگوهای آوایی مورد استفاده زنان بیان‌گر شک و تردیدند یا نیاز به تأیید دارند. در میان تأکيدات، سوگند برجسته‌تر به نظر می‌رسد. آنچه که از منظور رابین لیکاف برمی‌آید، زنان بیش از مردان برای تثبیت گفتارشان از قسم استفاده می‌کنند، البته این کاربرد نشان دهنده قوت کلام نبوده، بلکه از نظری بیان‌گر ضعف موضع متکلم است که او را به کاربرد قسم واداشته است. در خطبه حضرت زینب علیها السلام، پنج قسم به کاررفته است؛ یک مورد عبارت قسم با «والله» و سه مورد در جمله فعلیه با «لقد» و یک مورد در عبارت «فلا يستخفنكم المهمل» با حذف اُدات قسم. ولی در خطبه حضرت امام سجاد علیه السلام دو سوگندواژه استفاده شده است که به علت بسامد کم و حجم مقاله نمودار ذکر نگردید. عبارت «ناشدتكم الله / وربّ الزّاقصات» هر دو واژه به خدا قسم خورده است. در عبارت اولی، امام با کاربرد جمله «أَيُّهَا النَّاسُ!» خطاب به اهل کوفه، فرمودند: «ناشدتكم الله». قبل از بیان واژه قسم برای تأکید کلامشان از منادا استفاده کردند و بیان داشتند که مسبب اصلی واقعه دردناک شما کوفیان حيله‌گر بودید. امام آن‌ها را مورد توبيخ و ملامت قرار می‌دهد. این بند از خطبه غم و کینه امام و دل‌پرورد ایشان نسبت به مردم کوفه و ظالمان ستم‌گر کافر را نمایان می‌سازد؛ با بیان و لحن غم‌انگیز و اندوهناکی که از دل خونین برمی‌خاست.

در ابتدای بند دوم خطبه نیز، با استفاده از جمله «هيهات هيهات! أَيُّهَا الْعَدْرَةُ الْمَكْرَةُ» خطاب به مردم با عنوان «خیانتکاران مکار و حيله‌گر» از واژه قسم «كَلَّا وَرَبِّ الزّاقصات» به پروردگارِ اختران سوگند می‌خورد که هنوز زخم، التیام نیافته است؛ علاوه بر این که قسم به پروردگارِ ستارگان، عظمت و بزرگی خدا را به مخاطب القا می‌کند؛ گویی امام در این گونه قسم، مطالبی را در ذهن مخاطبان تداعی می‌نماید؛ این‌که: گناه بزرگ و ننگی که کوفیان به بار آوردند، بدون سرانجام نخواهد ماند. شرایط محیطی حاکم در آن زمان و اهدافی که حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیه السلام در گفتار خویش داشتند، کاربرد سوگندواژه‌ها را برای اطمینان دادن صحت کلام خویش به مخاطبان و یا برای سرزنش مخاطبان حاضر در جهت هدایت آنان به صراط مستقیم و آگاه ساختن مردم از غفلت، به کار برده‌اند. لذا اگرچه بنا بر دیدگاه لیکاف بسامد این نوع واژگان از نظر آماری در کلام حضرت زینب علیها السلام بیشتر است،

اما غرض کاربست این نوع واژگان در کلام حضرت زینب رضی الله عنها متفاوت از نظریه لیکاف است؛ چرا که از نظریه کاربرد سوگندواژه بیان‌گر موقعیت همراه با تردید گوینده است که به هیچ وجه با فضای خطبه‌ها هم‌خوانی ندارد و بیش از همه تحت تأثیر مخاطب بیان شده است تا خطیب.

۲-۲-۳-۲. تشدیدکننده‌ها

لیکاف معتقد است زنان در گفتارشان، بیشتر از قیده‌های تشدید کننده و عناصر مؤکد استفاده می‌کنند. تأکید در کلام موجب فهم بهتر کلام برای مخاطب می‌شود؛ از این رو گوینده در کاربرد تأکیدات برای فهماندن مطلب و پیام ذهنی خویش و انتقال به مخاطب در قسمتی از کلام - که حائز اهمیت است - از تأکید استفاده می‌کند. تکرار از جمله تأکیداتی است که نقش اصلی در برجسته نمودن کلام دارد و در انتقال سریع مقصود به شنونده مؤثر است. «انسان نمی‌تواند کلام و مقصود خویش را به طور کامل بیان کند. بدین رو کلام را اعاده و تکرار می‌نماید، تأکید نزد علمای بلاغت و فصاحت از شاخص‌های مهم بلاغت به شمار می‌رود؛ زیرا در آن فواید بسیار نهفته است، و از طرفی تأکید، مجاز نیست، بلکه خود نوعی حقیقت است».^{۲۳}

انواع تأکید در عربی عبارت‌اند از: تأکید معنوی یا صناعی به صورت‌های مختلف: کَلَّ، أجمع، کلا، کلتا، کاملة و نظیر این که توهم مجاز بودن را برطرف می‌کند؛ تأکید لفظی، تأکید کلام به وسیله مفعول مطلق تأکیدی، استفاده از نون تأکید ثقیله و خفیفه، ادوات تأکید:

ادوات تأکیدی که بر جمله اسمیه وارد می‌شوند، متفاوت از ادوات تأکید در جمله فعلیه هستند. برخی از ادوات تأکید جمله اسمیه به این شرح است: اِنَّ، اَنَّ، کَأَنَّ، لکنَّ، لام ابتداء، ضمیر فصل، ضمیر بیان (شأن) و ضمیر قصه، تأکید ضمیر، شروع کردن جمله به ضمیر، ضمیر فصل، هاء تنبیه در ندا، یاء حرف ندا وقتی برای منادای قریب استعمال شود که اهمیت خطابی را که به دنبال آن می‌آید، تأکید می‌کند. دخول واو بر جمله صفت، که ثبوت صفت برای موصوف را تأکید می‌کند، اِمَّا، اَمَّا، اَلَا استفتاحیه، ما نافیه، ورود باء بر خبر در جمله اسمیه و ادوات تأکید وارد شده بر جمله فعلیه؛ برای ادوات تأکیدی که بر جمله فعلیه وارد می‌شوند، مواردی ذکر شده است که عبارت‌اند از: قَدْ، حرف سین،

۲۳. البرهان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۸۵.

وقتی برای تنفیس استعمال می‌شود، نون تأکید ثقیله و خفیفه و لَن.^{۲۴}

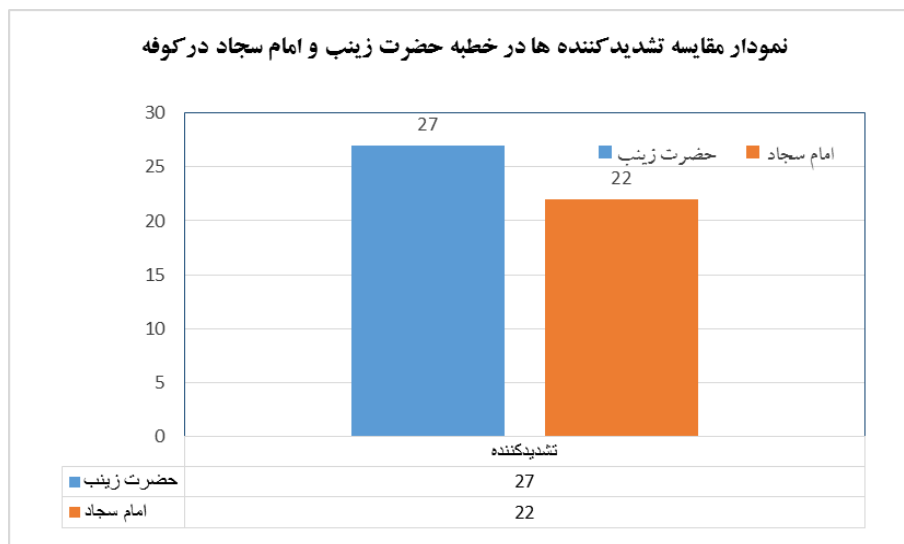
استفاده از انواع تأکید در خطبه حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیه السلام در کوفه، نشان می‌دهد تعداد واژگان تشدیدکننده و ادوات و عناصر تأکیدی در خطبه حضرت زینب علیها السلام ۲۷ مورد و در خطبه امام ۲۲ مورد است. تشدیدکننده‌ها، قاطعیت کلام را بالا می‌برد:

جدول ۳: نمونه‌ای از عناصر تشدیدکننده در خطبه‌ها

خطبه حضرت زینب	خطبه امام سجاد
إِنَّمَا مَثَلُكُمْ كَمَثَلِ الَّتِي نَقَصْتُ غَزْلَهَا	أَيُّهَا النَّاسُ! مَنْ عَرَفَنِي فَقَدْ عَرَفَنِي
وَبَعْدَ لَكُمْ وَشَحَقًا	كَلَّا وَرَبِّ الرَّاقِصَاتِ،
فَلَقَدْ ذَهَبْتُمْ بَعَارَهَا وَشَنَارَهَا،	فَإِنَّ الْجُرْحَ لَمَّا يَنْدَمِلُ
وَلَنْ تَرَحُّصُوهَا بَعْدَهَا أَبَدًا	فَإِنَّ لَنَا فِي رَسُولِ اللَّهِ أَسْوَةَ حَسَنَةً

شرایط حاکم بر نحوه بیان خطبه، ایجاب می‌کرد حضرت زینب علیها السلام از عناصر تأکیدی بیشتری استفاده کند. البته در این موارد نیز علت انتخاب تشدیدکننده‌ها مخاطب کلام است، نه متکلم. بنابراین نمی‌توان با قاطعیت جنسیت را عامل مؤثر در بسامد این واژگان دانست.

نمودار ۵: مقایسه تشدیدکننده‌ها در دو خطبه

۲-۳-۲-۳. دشواژه

دشواژه‌ها صورت‌های زبانی هستند که ذکر آن‌ها از لحاظ فرهنگی، مذهبی و اجتماعی ناشایست تلقی می‌شود و به کارگیری نادرست و نابجای آن‌ها، شاید منجر به سرافکندگی یا از دست دادن موقعیت اجتماعی فرد می‌شود؛ اما در گفتار قشرهایی از جامعه به وفور به کار می‌رود. برخی از این واژه‌ها فحش و ناسزا هستند که خود نشان‌دهنده بار منفی فرهنگی آن‌هاست.^{۲۵}

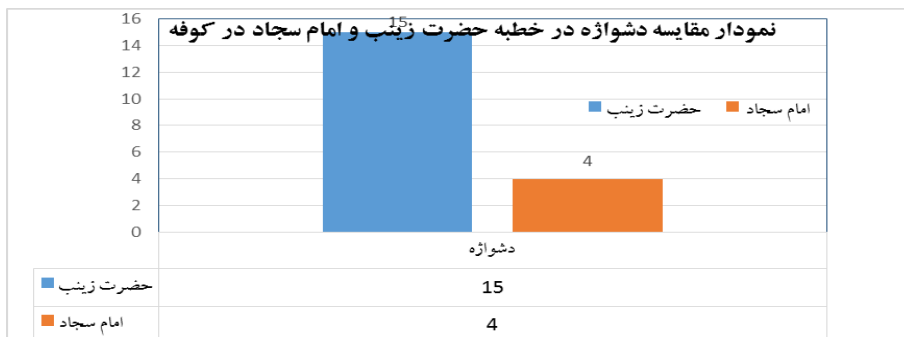
به نظر لیکاف زنان در سخن گفتن بیش از مردان محجوب و مؤدب هستند. وجه گفتار زنان بیشتر از نوع درخواست، نفرین و دعا و از موضع ضعف و ناتوانی است؛ ولی در گفتار مردان بیشتر دشنام و ناسزا به کار می‌رود که از موضع سلطه و قدرت است؛ لذا در زبان گفتار زنان و مردان بازتاب تفاوت موقعیت، قدرت و سلطه را به صراحت می‌توان مشاهده کرد. لیکاف «زنان را استادان استفاده از حسن بیان و حسن تعبیر می‌داند و معتقد است کاربرد گونه‌های مؤدبانه در زنان بیشتر از مردان است؛ ولی چون مردها دارای آزادی اجتماعی و در عرصه گفتار بسیار رقابت‌گرا و در پی نشان دادن برتری خود بر طرف مقابل هستند، بیش از زنان از دشواژه‌ها، استفاده می‌کنند.^{۲۶} بررسی کاربرد این نوع واژگان نشان از حضور پانزده مورد دشواژه در خطبه حضرت زینب علیها السلام و چهار مورد دشواژه در خطبه امام سجاد علیه السلام در کوفه دارد که در عبارت ذیل قابل مشاهده است:

ألا و هل فيكم إلا الصلْفُ التَّطْفُ، وَالصَّدْرُ الشَّيْفُ، وَمَلَأُ الإِمَاءَ، وَعَمَزُ الأَعْدَاءِ؟! -
ألا ساء ما تزرون، و بعداً لكم و سحقا. فلقد خاب السعي، و تبت الأيدي، و خسرت
الصفقة، و يؤتم بغضب من الله، و ضربت عليكم الذلة و المسكنة.

نمودار ۶: مقایسه واژه‌های دشنام در دو خطبه

۲۵. «بررسی و طبقه‌بندی دشواژه‌های رایج فارسی در تداول عامه»، ص ۱۱۲.

به نقل از مقاله «رابطه زبان و جنسیت در رمان معاصر فارسی: بررسی شش رمان»، ص ۵۳ - 550. pp 26. lakoff. 1975.

با نظر به نمودار فوق، اگرچه دشنام واژه‌ها در خطبه حضرت زینب علیها السلام بیش از خطبه امام سجاد علیه السلام است؛ اما این کاربرد بیش از متکلم و گوینده سخن، تحت تأثیر موضوع سخن است؛ در حالی که روی سخن حضرت، مردم کوفه و شمردن رذایل اخلاقی و اعتراض و احتجاج به حاکمان ستمگر است. امام سجاد علیه السلام بیشتر به دنبال معرفی خود و خاندان امام حسین علیه السلام بوده است؛ لذا به واسطه موضوع کلام و نوع خطاب ایشان، این نوع واژگان در کلام امام کمتر از حضرت زینب علیها السلام است. در خصوص کاربرد دشواژه‌ها در کلام نمی‌توان پذیرفت غرض از حضور این نوع واژگان در متن نشان‌دهنده موقعیت ضعف و پایین‌تر متکلم و یا کلام غیرمؤدب و سوء بیان باشد. لذا در کلام ایشان بیش از آن که تسلط و موقعیت برتر متکلم ملاک باشد، موضوع نوع واژگان را سمت و سواد داده است.

۲-۳-۲. کاربرد قید و صفت

لیکاف برای باور است که زنان از قید و صفات بیشتری استفاده می‌کنند؛ چون توجه زنان به جزئیات، بیش از مردان است و در گفتار خویش به طور کامل به توصیف چیزی یا کسی می‌پردازند. به همین دلیل، سخن را به درازا می‌کشانند. گوینده برای انتقال تصویر ذهنی خویش در موضوعات مختلف و نیز برای تصویرگری زیبا از صفات استفاده می‌کند. صفت در حقیقت، نقش توصیف‌کننده هسته گروه اسمی را دارد که موجب زیبایی در متن می‌شود. گاهی این صفات به صورت مثبت و گاه به صورت منفی برای اشیا، مکان‌ها و یا انسان‌ها کاربرد دارد؛ به عنوان مثال: در قسمت آغازین خطبه حضرت زینب علیها السلام «الْحَمْدُ لِلَّهِ، وَالصَّلَاةُ عَلَى جَدِّي مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّيِّبِينَ الْأَخْيَارِ»، هدف از به کارگیری صفات در کلام، تصویرسازی برای مخاطب است. در عبارت فوق، واژه‌های «الطَّيِّبِينَ الْأَخْيَارِ» دو صفت مجاور هم در جمله، در معنای مثبت ذکر شده است که به توصیف واژه «آل» می‌پردازد. درباره قید نیز باید گفت که اقسام قید از جهات معنا متعدد است. در این پژوهش قیده‌های

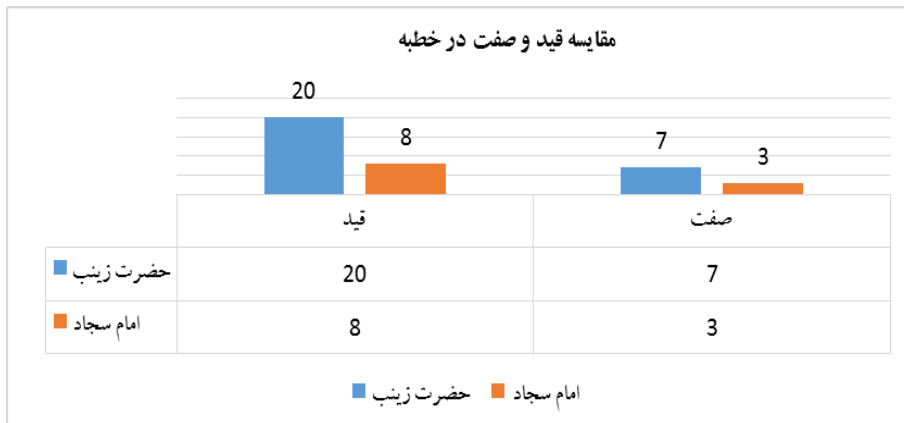
زمان، مکان، مقدار و حالت شمارش شده است؛ از جمله در عبارت «أَوْ كَمَرَعِيَّ عَلَى دِمْنَةَ،
أَوْ كَفِصَّةَ عَلَى مَلْحُودَةَ» واژه‌های مشخص شده معنای قید مکان را در ساختار جمله دارند.

جدول ۴: کاربرد میزان صفت و قید در دو خطبه

متن خطبه حضرت زینب در کوفه	قید	صفت	متن خطبه امام سجاد در کوفه	قید	صفت
إِنَّمَا مَثَلُكُمْ كَمَثَلِ التِّي تَقْضَتْ عَزْلُهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةِ أَنْكَاثِ،	قید زمان و «اُنْكَاثًا» قید حالت	-	أَنَا ابْنٌ مِنْ قُتَيْلٍ صَبْرًا وَكُفَى بِذَلِكَ فَخْرًا.	قید حالت	-
تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ.	قید حالت (جمله حالیه)	-	أَيُّهَا الْغَدْرَةُ الْمَكْرَةُ، حِيلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ شَهَوَاتِ أَنْفُسِكُمْ	قید مکان (۲ مورد)	-
تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ	قید مکان	-	أَيُّهَا الْغَدْرَةُ الْمَكْرَةُ، حِيلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ شَهَوَاتِ أَنْفُسِكُمْ	-	صفت (۲ مورد)
أَوْ كَمَرَعِي عَلَى دِمْنَةٍ، أَوْ كَفِيضَةٍ عَلَى مَلْحُودَةٍ،	قید مکان (۲ مورد)	-	أَتُرِيدُونَ أَنْ تَأْتُوا إِلَيَّ كَمَا أَتَيْتُمْ إِلَى أَبِي مِنْ قَبْلِ !؟	قید حالت - قید زمان	-
وَفِي الْعَذَابِ أَنْتُمْ خَالِدُونَ.	قید حالت (جمله حالیه)	-	وَوَجَدَهُ بَيْنَ لَهَوَاتِي	قید مکان	-
فَابْكُوا كَثِيرًا، وَاضْحَكُوا قَلِيلًا	-	صفت برای محذوف (۲ مورد)	وَمَرَارَتُهُ بَيْنَ حَنَاجِرِي وَحَلْقِي	قید مکان	-
فَلَقَدْ ذَهَبْتُمْ بِعَارِهَا وَشَنَارِهَا وَلَنْ تَرَحُّصُوهَا بَعْسِلَ بَعْدَهَا أَبَدًا.	قید زمان (۳ مورد)	-	وَعُصْبُهُ تَجْرِي فِي فِرَاشِ صَدْرِي	قید مکان	-
لَقَدْ جِئْتُمْ بِهَا صَلْعَاءَ عِنْفَاءَ سَوْدَاءَ قَقْمَاءَ حَرْقَاءَ شَوْهَاءَ	قید حالت (۶ مورد)	-	فَإِنَّ لَنَا فِي رَسُولِ اللَّهِ أَسْوَأَ حَسَنَةً	-	صفت
كَطَّلَاعِ الْأَرْضِ أَوْ مَلَاءِ لِسْمَاءِ.	قید حالت (۲ مورد)	-	-	-	-
وَأَنْتُمْ لِأَنْتَصِرُونَ،	قید حالت (جمله حالیه)	-	-	-	-
وَإِنْ رَبِكُمْ لِبِالْمِرْصَادِ.	قید حالت (جمله حالیه)	-	-	-	-
وَأَلِيهِ الطَّيِّبِينَ الْأَخْيَارِ	-	صفت (۲ مورد)	-	-	-
وَهَلْ فِيكُمْ إِلَّا الصَّلَفُ النُّطْفُ، وَالصَّدْرُ الشَّنْفُ	-	صفت (۳ مورد)	-	-	-
مجموع	۲۰ قید	۷ صفت	مجموع	۸ قید	۳ صفت

نمودار ذیل تمایزات سبک زنانه و مردانه را در میزان کاربرد قید و صفت در خطبه‌ها نشان می‌دهد:

نمودار ۷: مقایسه کاربرد قید و صفت در خطبه‌ها

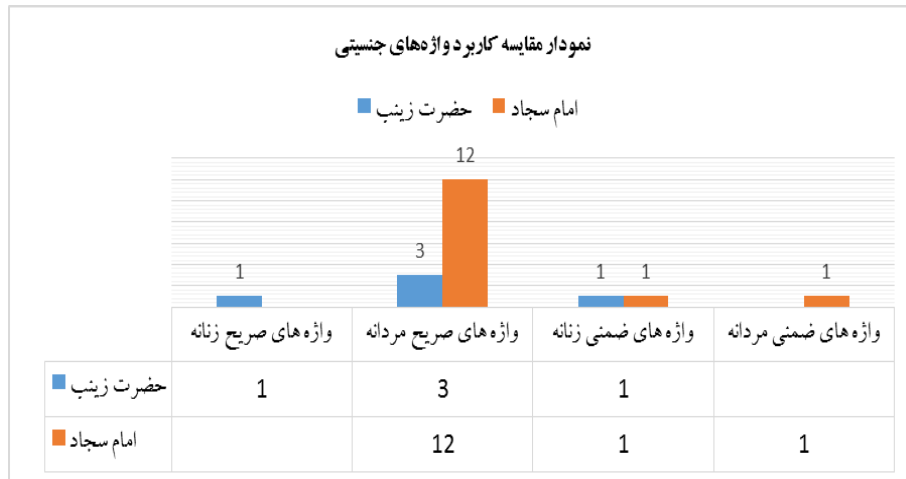

ملاحظه می‌شود که بسامد قید و صفت در خطبه حضرت زینب علیها السلام بیش از خطبه امام سجاد علیه السلام است. از این رو کاربرد این نوع واژگان، هرچند از نظر کمی، سازگار با دیدگاه لیکاف است؛ هرچند نتوان با قاطعیت جنسیت را تنها عامل مؤثر در این میزان دانست.

۲-۳-۲-۵. کاربرد واژه‌های جنسیتی

شناخت واژگان جنسیتی صریح و ضمنی زنانه و مردانه، در تعیین سبک نویسنده حایز اهمیت است. واژه‌های صریح زنانه و مردانه به واژه‌هایی می‌گویند که دلالت مستقیم به جنس مونث و مذکر دارد و ضمنی به واژه‌هایی گفته می‌شود که دلالت غیرمستقیم به جنس مذکر و مونث دارد. نمونه این نوع واژه‌ها در خطبه حضرت زینب علیها السلام صریح زنانه: مَلَأَ الإِمَاءِ و واژه‌های صریح مردانه: جَدَى و سَيِّدِ شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ و در خطبه امام سجاد: صریح مردانه: إِبْنُ (شش بار)، أَبِي و بَنِي أَبِي (شش بار)، که اشاره به مذکر در آن‌ها صراحتاً بیان شده است. ضمنی مردانه: واژه شَيْخُ که اشاره به مذکر در این واژه، از طریق توجه به کاربرد واژه صورت گرفته است و صراحتاً بیان نشده است. نمودار زیر، فروانی این نوع واژگان را در خطبه‌ها نشان می‌دهد:

نمودار ۸: مقایسه واژه‌های جنسیتی در خطبه‌ها

بنا بر این نمودار، برخلاف دیدگاه لیکاف در مجموع واژگان جنسیتی در خطبه امام بیشتر از خطبه حضرت زینب علیها السلام است؛ زیرا بنا بر نظری، زنان بیش از مردان از واژگان جنسیتی استفاده می‌کنند. این بسامد بالا به واسطه موضوع و رویکرد امام در خطبه است؛ چرا که امام معرفی خود و پدرش برای مخاطبان بوده و همین رویکرد موجب استفاده صریح و آشکار از واژگان مربوط به این حوزه شده است. از طرفی، نوع پرداخت حضرت زینب علیها السلام و موضوع عتاب و سرزنش کوفیان هم موجب شده تا استفاده از واژگان جنسیتی اعم از زنانه یا مردانه در کلام ایشان به حداقل برسد.

۳-۳-۲. بررسی سطح نحوی خطبه‌ها

بررسی نحویکی از مسائل عمده در زبان‌شناسی است. در سطح دستوری، به بررسی تناسب و پیوند واژه‌ها با هم در محور هم‌نشینی، نقش و نیز ارتباطشان با هم پرداخته می‌شود.

۳-۳-۲-۱. جملات پرسشی

لیکاف معتقد است تعداد پرسش‌های زنان در گفتار نسبت به مردها بیشتر است. از نظر زنان، سؤال، جنبه تشویق به ادامه مکالمه دارد و مردان با سؤال واقعاً قصد پاسخ‌یابی دارند. البته بدان معنا که استفهام در کلام مردان حقیقی بوده و در کلام زنان دارای اغراض ثانویه است. جمله پرسشی از اقسام جملات انشایی و به معنای درخواست فهم چیزی است که در نظر سؤال‌کننده مجهول و نامعلوم باشد. گاه جملات استفهامی این معنا را نداشته و

پرسش‌کننده منتظر پاسخ پرسش خویش نیست؛ بلکه مقصود و هدفی از بیان این نوع جملات دارد که عبارت‌اند از: ۱. امر، ۲. نهی، ۳. نفی، ۴. تسویه یا برابردانستن، ۵. إنکار، ۶. تشویق و برانگیختن شوق، ۷. انس خواهی و ایجاد آلفت و آشنایی کردن (استئناس)، ۸. به اقرار درآوردن، ۹. ترساندن، ۱۰. دور و بعید دانستن، ۱۱. تعظیم و بزرگداشتن و عظمت دادن، ۱۲. تحقیر و کوچک شمردن، ۱۳. ابراز شگفتی و تعجب (در این غرض ثانوی در کلام استفهامی، ادیب یا سخنور با کاربرد آن در متون شگفتی خود را از بلایا و یا موضوع متن نشان می‌دهد)، ۱۴. تهنیت و مسخره کردن و سخن سخت گفتن، ۱۵. تهدید، ۱۶. کند شمردن، ۱۷. براشتباه هشدار دادن، ۱۸. از باطل آگاه ساختن، ۱۹. ابراز تحسّر، ۲۰. تکثیر و زیاد شمردن. بررسی خطبه‌ها حاکی از آن است که هیچ‌کدام از جملات پرسشی در خطبه حضرت زینب رضی الله عنها و امام سجاد رضی الله عنه، به غرض استفهام نبوده و جملات دارای اغراض دیگری است که نمونه‌ای از آن‌ها در جدول زیر قابل مشاهده است:

جدول ۵: نمونه‌ای از جملات پرسشی در خطبه‌ها همراه با اغراض ثانوی

حضرت زینب <small>رضی الله عنها</small>	أتبکون و ننتخبون!؟	توبیخ و تعجب
حضرت زینب <small>رضی الله عنها</small>	وَأْتِي تَرْحُضُونَ قَتْلَ سَلِيلِ خَاتَمِ التَّبْوَةِ، وَمَعْدِنِ الرِّسَالَةِ؟	استبعاد
امام سجاد <small>رضی الله عنه</small>	هَلْ تَعْلَمُونَ أَنَّكُمْ كَتَبْتُمْ إِلَى أَبِي وَخَدَعْتُمُوهُ، وَأَعْطَيْتُمُوهُ مِنْ أَنْفُسِكُمْ الْعَهْدَ وَالْمِيثَاقَ وَالْبَيْعَةَ وَقَاتَلْتُمُوهُ!؟	تقریر

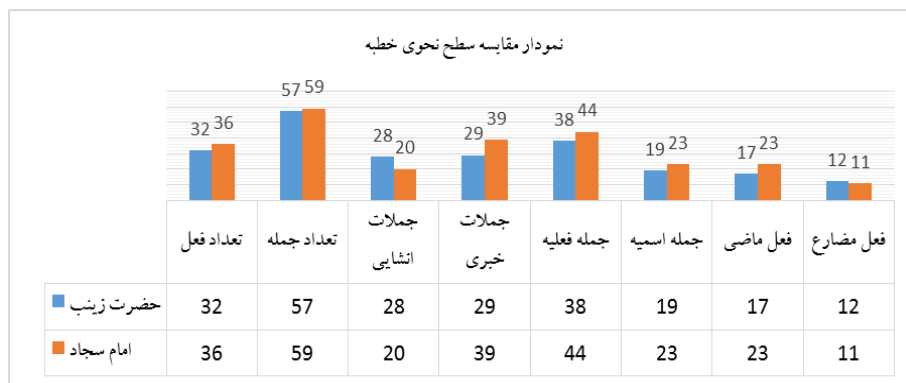
تعداد جمله‌های پرسشی در خطبه حضرت زینب رضی الله عنها نه جمله و در خطبه امام سجاد رضی الله عنه سه جمله است که با معنای ثانوی به کارگیری شده است؛ اما براساس باور لیکاف کاربرد این جملات کوتاه به دلیل ابهام و تردید در گفتار زنان است. این در حالی است که در خطبه حضرت زینب رضی الله عنها، هیچ‌گونه تردید و ابهام و شک و وجود ندارد. وی در عقاید و گفتار خود قاطع بوده و از هرگونه شک و تردیدی به دور است و جملات پرسشی را گاهی برای سرزنش و گاهی به صورت کنایه، سرزنش و تعجب و... یعنی با اغراض ثانوی به کار برده است. از این رو اگرچه از نظر کمی مؤید دیدگاه بوده، اما از نظر دلالت جملات به هیچ وجه با غرض مورد نظر لیکاف هماهنگ نیست.

۲-۳-۳-۲. مقایسه نوع جمله‌ها و افعال در خطبه‌ها

اسم و فعل حاوی دلالت عقلانی‌اند و کاربرد فعل‌های بیشتر در کلام سبب افزایش جنبه عقلانی در متن ادبی می‌شود. در مقابل، کاربرد صفات در کلام موجب ادبیت متون می‌شود. «با استفاده از افعال به کار رفته در جملات، هرچه از حال به گذشته برویم، فاصله‌گوينده با

اصل واقعیت زیاد شده و اعتماد او در مورد اخبار کم می‌شود. آنچه میزان قطعیت و واقع‌گرایی کلام را بالا می‌برد، ارجاع کلام به لحظه سخن گفتن به وسیله زمان دستوری و قیدها و عناصر کیفی است. هرچه زمان دستوری کلام از لحظه سخن گفتن دور شود، به همان نسبت، قطعیت دلالتی کلام، دور و ناپایدار می‌شود. ادیب با استفاده از زمان حال و فعل مضارع در جمله، رابطه گوینده با واقعیت را کاهش داده است. با این‌که زمان طولانی با زمان نگارش متن فاصله دارد، مخاطب امروز با خواندن این متن فاصله زیادی را با حادثه احساس نمی‌کند.^{۲۷} فراوانی انواع جملات و افعال در خطبه‌ها در نمودار زیر قابل ملاحظه است:

نمودار ۹: مقایسه نوع جملات و افعال در خطبه‌ها

چنان‌که مشاهده می‌شود، جملات اسمیه و فعلیه در خطبه امام سجاد علیه السلام بیش از خطبه حضرت زینب علیه السلام است. معمولاً زمان افعال در محتوای متون با بار ایدئولوژی خاص و با اهداف خاصی استفاده می‌شود. فعل مضارع باعث پویایی متن می‌شود؛ چون به تجدد و حدث دلالت دارد. فراوانی افعال ماضی ارجاع حضرت به گذشته را بیش از زمان حال متذکر می‌شود. ایشان با ارجاع به تاریخ و گذشته به دنبال اثبات کلام خویش برای مخاطب است. جمله اسمیه استمرار و جمله فعلیه ثبوت را به ذهن تداعی می‌سازد؛ لذا کاربرد جملات اسمیه زمانی است که شرایط بر ثبات معنایی و دوام همیشگی دلالت دارد و

۲۷. سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، ص ۲۹۳.

همچنین موقعیت متن اگر بر حدوث و تجدد و لحظه‌ای بودن دلالت داشته باشد، استفاده از جملات فعلیه در خطبه‌ها رایج است تا لحظه‌ای بودن آن را به مخاطب منتقل سازد. بسامد بیشتر فعل ماضی در خطبه امام سجاد علیه السلام نیز با نظریه توجه ایشان به معرفی خود و اجدادشان، امری محتوایی و بسته به معنا بوده است؛ همان طور که در خطبه حضرت زینب علیها السلام با توجه به موضوع خطبه در عتاب اهل کوفه بیشتر نیاز به کاربرد افعال مضارع حس می‌شود تا ماضی و نیز همین مسأله موجب بسامد بیشتر جملات انشایی در کلام حضرت شده است. جمله خبری کلامی است که ذاتاً قابل صدق و کذب باشد و جملات انشایی با توجه به خصلت ذاتی خود برای بیان عواطف و احساسات مناسب تر است. بنابراین، نحوه مواجهه متکلم با مخاطب و موضوع کلام در کاربست نوع جملات تأثیرگذار بوده است. از طرفی بررسی نوع جملات اسمیه و فعلیه نشان از پیشی گرفتن خطبه امام سجاد علیه السلام بر حضرت زینب علیها السلام دارد.

۲-۳-۳. توازن نحوی

توازن به مفهوم تکرار ساخت نحوی یکسان در جملات است. این نوع تکرار علاوه بر برجسته‌سازی معنایی عبارت، در ساخت موسیقی کلام نیز تأثیرگذار است. گاه ساختار یکسان نحوی، در واژه‌های دو و یا چند جمله، به صورت پی در پی قرار دارد. این چینش نحوی یکسان دو جمله، ممکن است در جملات فعلیه و یا اسمیه پدید آید. لذا توازن ساختار نحوی در کلام ایجاد می‌شود. بررسی ساخت‌های تکرار شونده در سطح جملات نشان می‌دهد که این نوع توازن در خطبه حضرت زینب علیها السلام با کمی تفاوت بیش از خطبه امام سجاد علیه السلام به کار رفته است که به واسطه این تکرار بر آهنگ و موسیقی خطبه‌ها نیز افزوده شده است. از این رو این مؤلفه نیز تا حدی با افزایش موسیقی کلام، با دیدگاه لیکاف هم‌ساز است. نمونه این توازن در عبارات زیر مشاهده می‌شود:

جدول ۶: مقایسه توازن نحوی ساختار جملات در خطبه

حضرت زینب <small>علیها السلام</small>	امام سجاد <small>علیه السلام</small>
فَلَا رَقَاتِ الدَّمْعَةَ / وَلَا هَدَاتِ الرِّثَّةَ	وَقَاتِلْتُمُوهُ / وَخَذَلْتُمُوهُ!؟
فَابْكُوا كَثِيرًا، / وَاضْحَكُوا قَلِيلًا	فَقَاتِلْتُمْ عِتْرَتِي / وَأَنْتَهَكْتُمْ حُرْمَتِي
وَمَلَاذِ خَيْرَتِكُمْ / وَمَفْرَعِ نَازِلَتِكُمْ / وَمَنَارِ حُجَّتِكُمْ / وَمَدْرَةِ سَنَّتِكُمْ.	وَوَجْدُهُ بَيْنَ لَهَوَاتِي / وَمَرَاثُهُ بَيْنَ حَنَاجِرِي

۲-۳-۴. بررسی مقایسه‌ای عاطفه

عاطفه را با توجه به مولفه‌های متعددی می‌توان بررسی کرد. نوع واژگان، نوع جملات، نوع حروف پرسامد در متن نوع آوا و موسیقی کلام و... بنا بر نظریه لیکاف، زنان از کلام عاطفی

بیشتری برخوردارند؛ چرا که «قدرت عاطفه و احساسات زن غالباً قوی‌تر و احساسات مرد ناقص‌تر است». ^{۲۸} بنا بر دیدگاه لیکاف صورت‌های عاطفی در کلام زنان از بسامد بالاتری نسبت به کلام مردان برخوردار است. علاوه بر این، نقش عاطفی یک حرف، وقتی است که حالت درونی و عواطف باطنی گوینده را آشکار سازد؛ قیدهای قاطع نظیر: یقین دارم، گمان می‌کنم، باید، یقیناً، مسلماً و... و قیدهای تردید شامل: احتمال دارد، ممکن است، شاید، ظاهراً، فرضاً و... قیدهای احساساتی مانند: اندوه، شادی، لذت، ستایش، آفرین، نفرت و کینه، شگفتی و حسرت یا افسوس و مقولاتی از قبیل شرط، تعجب، نفرین است. وجه پرسشی، شرطی، مصدری و وصفی بیان‌گر دیدگاه سخنور نسبت به موضوع است. به طور کلی می‌توان گفت که با استفاده از هر یک از این وجه‌ها و قیدها می‌توانیم به شخصیت ادیب و یا سخنور و دید او نسبت به موضوع پی ببریم. بررسی کمی مولفه‌های مذکور در موارد قبل مؤید دیدگاه لیکاف در این حوزه است. حداقل در بخش آمار و ارقام هر چند از نظر غرض و دلالت نتوان کاملاً آن را هم‌داستان این نظریه دانست.

یکی از شیوه‌های سبک‌شناسی آماری که با توجه به آن می‌توان میزان ادبیت و در نتیجه عاطفه موجود در سبک را کشف کرد، بررسی کاربرد صفت و فعل در متون براساس معادله بوزیمان است. متن ادبی بیش از دیگر متون دارای عنصر عاطفه بوده و عاطفه یکی از چهار عنصر اصلی تشکیل دهنده متن به شمار می‌آید. بر این اساس، کاربرد بیشتر فعل نسبت به صفت، آن متن را ادبی خواهد کرد و کاربرد بیشتر صفات، جنبه علمی و منطقی به متن خواهد داد. براساس این معادله تعداد افعال در خطبه‌ها را بر مجموعه صفات تقسیم می‌کنیم، نتیجه به دست آمده، نسبت فعل به صفت است. «هرچه تعداد فعل‌ها بیشتر باشد، متن به اسلوب ادبی یا انفعالی نزدیک‌تر است و چنانچه تعداد صفات بیش باشد، نمایان‌گر گرایش متن به اسلوب علمی یا ذهنی است». ^{۲۹} این نسبت در خطبه‌ها در جدول ذیل قابل مشاهده است:

جدول ۷: نتایج حاصل از تحلیل استقرایی نسبت بین فعل و صفت در خطبه‌ها

تعداد فعل	تعداد صفت	نسبت فعل به صفت
۳۲	۷	۴,۵۷
۳۴	۳	۱۱,۳۳

۲۸. درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام (بررسی مقایسه ای دیدگاه اسلام و غرب)، ص ۶۵.

۲۹. الأسلوب دراسة لغوية الإحصائية، ص ۸۲.

بر اساس این جدول هر دو متن با رویکرد انفعالی و ادبی، از میزان افعال بیشتری نسبت به صفات بهره برده‌اند، اما با توجه به تفاوت ناچیزی که در بسامد افعال و صفات در خطبه‌ها وجود دارد، نسبت فعل به صفت در خطبه امام سجاد علیه السلام از میزان بیشتری برخوردار بوده و بر این اساس از نظر ادبیت و در نتیجه عاطفی بودن بیش از خطبه حضرت زینب علیها السلام است؛ امری که برخلاف دیدگاه لیکاف به نظر می‌رسد.

جدول ۸: نتیجه آماری

سطوح کلامی	عناصر زبانی	حضرت زینب در کوفه	امام سجاد در کوفه
سطح آوایی	کاربرد سجع	۱۱	۷
	کاربرد جناس	۷	۵
	لحن	۷۲	۵۰
سطح واژگانی	سوگندواژه	۵	۲
	دشوآژه	۱۵	۴
	صفت	۷	۳
	قید	۲۰	۸
تجزیه نحوی	تشدیدکننده‌ها	۲۷	۲۲
	جمله پرسشی	۹	۳
	توازن نحوی	۶	۴

نتیجه

بررسی مشخصه‌های زبانی نظریه لیکاف در خطبه امام سجاد علیه السلام و حضرت زینب علیها السلام در کوفه نشان داد که عملکرد زبان زنانه در بعضی از مشخصه‌ها، با دیدگاه لیکاف سازگاری ندارد. از این رو در مورد تفاوت زبانی زنانه و مردانه نمی‌توان به طور قطع جنسیت را عامل تأثیرگذار دانست.

بررسی سطح آوایی خطبه‌ها حاکی از آن است که سجع، جناس، تکرار (حروف، ضمیر و واژه) به عنوان نمودهای برجسته آوایی در خطبه حضرت زینب علیها السلام از بسامد بالایی برخوردار هستند. موسیقی و آهنگی که از هر یک از عناصر آوایی برمی‌خیزد، علاوه بر گوش‌نوازی، با جلب توجه مخاطبان، فهم بهتر مفاهیم خطبه‌ها را موجب می‌شود و بر تناسب بین موسیقی و معنا و در نتیجه انسجام متن می‌افزاید. مقایسه سطح آوایی خطبه‌ها، نشان می‌دهد کاربست مناسب سجع، جناس، تکرار موجب شده تا بار عاطفی مورد نظر به خوبی انتقال یافته و در نتیجه تأثیر بیشتری بر مخاطب بر جای بگذارد. میزان کاربرد این عناصر در خطبه

حضرت زینب علیها السلام بیشتر بوده، لذا از تنوع آوایی بیشتری برخوردار است. البته این هماهنگی با دیدگاه لیکاف به مفهوم تأثیر قاطع جنسیت در تفاوت آوایی خطبه‌ها نمی‌تواند باشد. در سطح واژگانی کاربرد بیشتر قید و صفت و سوگندواژه در خطبه حضرت زینب علیها السلام آن را متمایز از خطبه امام سجاد علیه السلام کرده، اما برخلاف دیدگاه لیکاف خطبه حضرت زینب علیها السلام از دشواژه‌های بیشتری نسبت به خطبه امام سجاد علیه السلام برخوردار است. این تفاوت بیش از عامل جنسیت تحت تأثیر موضوع خطاب و رویکرد دو خطیب در کلامشان به مردم کوفه است؛ در حالی که حضرت بیشتر به عتاب کوفیان برخاسته، امام توجه خود را به معرفی خاندان عصمت و طهارت معطوف کرده است. همچنین عبارات تعدیل‌کننده و تردیدنا نیز کاربردی نداشته است؛ برخلاف دیدگاه لیکاف که زنان به دلیل عدم قطعیت و یقین به گفتارشان از تردیدناها و تعدیل‌کننده استفاده می‌کنند، ولی در گفتار حضرت هیچ‌گونه تردیدی وجود ندارد، بلکه سخنشان با قاطعیت است. اما چون هر دو خطیب در موقعیتی قرار گرفته‌اند که مقام والایشان، از سوی مخاطب مورد تردید و انکار است؛ از تأکیدات بسیاری در خطبه استفاده شده است. از دیگر مواردی که فراوانی آن در خطبه ناقض دیدگاه لیکاف بوده، استفاده بیشتر از جملات پرسشی در کلام زنان بود که در خطبه حضرت زینب علیها السلام به واسطه استفاده این نوع جملات در اغراض ثانویه هیچ‌یک مؤید نظریه غربی نبود.

در سطح نحوی، به طور کلی کاربرد جملات فعلیه در خطبه حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیه السلام بیشتر از جمله‌های اسمیه است. دلالت جمله‌های فعلیه بر تجدد و حدث بوده و با مفاهیم کلی خطبه‌ها تناسب و همخوانی دارد.

فعل‌های ماضی به کار رفته در این خطبه‌ها در نوع خود جالب توجه است. این فعل‌ها بر حتمی‌الوقوع شدن وعده‌هایی که برای ظالمان در خطبه‌ها بیان شده است، دلالت دارد. کاربرد فعل‌های ماضی در خطبه‌ها بیش از کاربرد افعال مضارع است. توازن نحوی که در جملات به صورت پی در پی مشاهده می‌شود، در ساخت‌های جملات، سطح آوا و آهنگ کلام را افزایش داده و این نوع هم‌پایگی را مجسم می‌کند. در کاربرد توازن نحوی از ساخت‌های متوازن جملات در خطبه‌ها، در ایجاد توازن صوری و شکلی و نیز موسیقی و آهنگ حاصل از آن، استفاده به جا و به هنگام و شایسته آن‌ها برای خلق توازن را نشان می‌دهد.

در مورد عاطفه کلام، از آنجا که خطبه‌ها، با اهدافی مشترک یعنی برای دفاع از حق ایراد شده‌اند؛ دارای عواطف مشترکی همچون؛ حمد و شکر، توبیخ، سرزنش، نفرین، هشدار،

تحقیق، مؤاخذه و تهدید، هجو و شکایت است، طبق تقسیم‌بندی شاخصه‌های زبانی زنانه توسط رابین لیکاف، در طبقه نشانه‌های واژگانی، حضرت زینب علیها السلام در میان کوفیان، با برجسته‌سازی عاطفی در کلام خویش، که متناسب با فضای حاکم بر مخاطبان بود، بیشترین تأثیرات را بر مردم کوفه بگذارد. براساس دیدگاه لیکاف زنان دارای عاطفه بیش از مردان هستند و این عواطف بسیار، در گفتارشان نمود یافته است. برای اثبات میزان عاطفه در متن، برخی مولفه‌ها همچون نوع جملات انشایی، تعداد افعال و نوع افعال در بافت گفتار زنانه و مردانه، بعضی از مواردی که عاطفی بودن گفتار زنانه را نشان می‌دهد، اما برخی دیگر چون روش بوزیمان^{۳۰} برخلاف دید لیکاف عاطفه در کلام امام را تأیید می‌کرد.

کتابنامه

- الأسلوب دراسة لغوية الإحصائية، سعد مصلوح، قاهره: عالم الكتاب، طبعة الثالثة، ۱۹۹۲م.
- البرهان فی علوم القرآن، بدرالدین محمد بن عبدالله زركشى، تقديم و تعليق: مصطفى عبدالقاهر عطا، بيروت: دارالفكر. چاپ اول، ۱۴۲۱ق.
- پرسش‌هایی در باب زبان (نگین‌های زبان‌شناسی)، دونا جوناپولی، ووالی شون فلد، ترجمه: راحله گندمکار، تهران: نشر علمی. ۱۳۹۱.
- حروف المعانی بین الإصالة والحداثة، حسن عباس، دمشق: اتحاد الكتاب العرب، ۲۰۰۰م.
- درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان، یحیی مدرسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ چهارم، ۱۳۹۳ش.
- درآمدی بر نظام شخصیت زن در اسلام (بررسی مقایسه‌ای دیدگاه اسلام و غرب)، محمدرضا زیبایی نژاد، محمدتقی سبحانی، قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، چاپ ۱۲، ۱۳۸۹ش.
- سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، محمود فتوحی رودمعجنی، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۰ش.
- العمدة، تحقیق: محمد محی‌الدین عبدالحمید، ابوالحسن القیروانی الأزدی ابن رشیق،

۳۰. محقق آلمانی به نام بوزیمان روشی را بنیان نهاد که براساس آن می‌توان در مورد میزان ادبیت سبک گفتار، نظر داد این فرضیه به نام «سبک‌شناسی آماری بوزیمان» مشهور است و سعد مصلوح، این فرضیه را در ادبیات عربی به کار برده است. براساس این معادله، میزان ادبیت سبک از طریق نسبت فعل به صفت سنجیده می‌شود؛ هر اثری که نسبت فعل به صفت در آن بیشتر باشد از ادبیت بیشتری برخوردار است.

- بیروت: دارالجمیل، چاپ چهارم، ۱۹۹۲ م.
- فرهنگ اصطلاحات ادبی، سیما داد، تهران: مروارید. چاپ ۴، ۱۳۸۷ ش.
- فرهنگ نام‌آوایی فارسی، تقی وحیدیان کامیار، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۵ ش.
- فنون بلاغت و صناعات ادبی، جلال الدین همایی، تهران: موسسه نشرهما، چاپ ۹، ۱۳۷۳ ش.
- منوچهری دامغانی و موسیقی، حسینعلی ملاح، تهران: انتشارات هنر و فرهنگ. چاپ اول، ۱۳۶۳ ش.
- هنر سخن‌آرایی (فن بدیع)، سید محمد راستگو، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، انتشارات سمت. چاپ اول، ۱۳۸۲ ش.
- «بررسی توازن در کلمات قصار امام علی علیه السلام»، زینب عرب نژاد، فصلنامه تخصصی علوم ادبی، ۱۳۹۴ ش، شماره ۶، ص ۱۵۳-۱۷۰.
- «بررسی و طبقه‌بندی دشواژه‌های رایج فارسی در تداول عامه»، سپیده ارباب، نشریه پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی، ۱۳۹۱، شماره ۴، سال دوم، صفحات ۱۰۷-۱۲۴.
- «تمایزگونی جنسیت در اشعار پروین اعتصامی»، آزاده شریفی مقدم، آنالیتا بردبار، دوفصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء علیها السلام، ۱۳۸۹ ش، سال دوم، ص ۱۵۱-۱۲۶.
- «رابطه زبان و جنسیت در رمان معاصر فارسی: بررسی شش رمان»، بهروز محمودی بختیاری، مریم دهقانی، نشریه زن در فرهنگ و هنر، ۱۳۹۲ ش، دوره ۵، شماره ۴، ص ۵۴۳-۵۵۶.
- «کاربرد واژگان در رمان شازده احتجاب از منظر زبان و جنسیت»، ملاحظت نجفی عرب، یدالله بهمنی مطلق، فصلنامه تخصصی تحلیل و نقد متون زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۹۳ ش، ۲۰، دوره ۶، ص ۱۲۱-۱۳۲.
- «لحن حماسی در قصاید عنصری»، مریم دشتی، محمدعلی صادقیان، نامه پارسی، ۱۳۸۸ ش، شماره ۴۸ و ۴۹، ص ۱۷۴-۱۵۰.
- «نقش و کارکرد آواها (واج‌ها) در شعر فارسی»، محمدجلیل بهادری، علی اکبر شیری، فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی، ۱۳۹۲، مقاله ۴، دوره ۴، سال ۵، ش ۱۷، ص ۸۷-۱۱۴.